

ÜÇ KAFFÂL VE ŞÂFÎÎ MEZHEBİNE KATKILARI

THREE QAFFÂLS AND THEIR CONTRIBUTIONS TO SHAFÎÎ MADHAB

Geliş Tarihi: 18.11.2022 Kabul Tarihi: 18.12.2023

✉ İHSAN AKAY

DOÇ. DR.

DİCLE ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

orcid.org/0000-0001-9612-8540

ihsanakay-21@hotmail.com

ÖZ

Abbâsî Devleti ile Büyük Selçuklular ve onlara bağlı hanedanlıklar döneminde İslâm kültür ve medeniyetinde derin izler bırakan önemli hadiseler gerçekleşmiştir. İlmî faaliyetlerin altın çağını yaşadığı bu dönemlerde özellikle fikhî hareketlilik güçlü bir ivme kazanmıştır. Şâfiî mezhebi özelinde temelde aynı olmakla birlikte fakihlerin istidlâl, istinbât, tahrîc ve tercihlerinin farklı olmasından ötürü tarikatu'l-İrâkiyyîn ve tarikatu'l-Horasâniyyîn şeklinde iki ekol zuhur etmiştir. Bu ekoller, hicrî IV. ve V. asırlarda nakil/istikrar dönemine tevafuk etmiştir. Her bir ekolün önemli temsilcileri olarak Muhammed b. Ali (ö. 365/976), Abdullah b. Ahmed (ö. 417/1026) ve Muhammed b. Ahmed (ö. 507/1114) isimli üç "Kaffâl" dikkat çekmiştir. Hanefî mezhebinin hâkim olduğu bölgelerde Şâfilîğin ikinci büyük mezhep konumuna gelmesinde büyük pay sahibi olan bu fakihlerin, "Ebû Bekr" ve kilitçi anlamına gelen "el-Kaffâl" gibi aynı künye ve nisbelerle anılmaları karışıklığa sebebiyet vermiştir. Binaenaleyh mevcut duruma dikkat çekmek ve konuya katkı sağlamak amacıyla bu çalışma yapılmıştır. Sonuç olarak üç Kaffâl'in Şâfiî mezhebinin istikrar ve gelişiminde çok önemli katkılar sundukları anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Hukuku, Şâfiî Mezhebi, Ebû Bekr, Kaffâl, Mervezî, Fârikî.

ABSTRACT

During Abbasid State and Great Seljukian State and dynasties connected to them, important events, leaving profound traces in Islamic culture and civilization, happened. In these periods when scholarly activities lived their golden age, especially jurisprudential dynamism gained a powerful momentum. Particularly in the Şâfiî madhhab, two schools as Tarîqat al-İrâqiyyîn and Tarîqat al-Khorassaniyyîn appeared due to the faqihs' different deductions (istidlâl), revealing the meanings (istinbat), inferences (tahrîj) and preferences although they were the same fundamentally. These schools coincided with the period of transmission/stability in the fourth and fifth centuries after the hijrah. The three "Qaffâls" called Muhammad b. Ali, Abdullah b. Ahmad and Muhammad b. Ahmad stood out as important representatives of each school. The fact that these jurists, who played a major role in the rise of Şâfiî İsm to the position of the second largest sect in the regions dominated by the Hanafî madhhab, were referred to by the same titles and epithets such as "Abû Bakr" and "al-Kaffâl", which means "lock-keeper", caused confusion. Therefore, this study was carried out in order to draw attention to the current situation and to contribute to the subject. As a result, it was understood that the three Qaffâls had significant contributions to the stability and development of Şâfiî madhhab. development of Şâfiî madhhab.

Keywords: Islamic Law, Şâfiî Madhhab, Abû Bakr, Qaffâl, Marwazî, Fâriqî.

SUMMARY

The Abbasid Empire and the Great Seljuks experienced important events that left deep traces in Islamic culture and civilization. From the third and fourth centuries Hijri, various dynasties were established under the patronage of the two states in different regions with a very strategic and geopolitical position. The most important of these were the Sāmānids and Ghaznavids in Transoxania and Khorasan, and the Marwānids in Mayyāfāriqin/Silwan. During these periods, in addition to some negative developments affecting all areas of social life such as political, religious and madhhab related affairs, there were also positive developments especially in the field of science and culture. Important educational institutions such as the Nizamiyya Madrasah were established with the aim of defending the Ahl al-Sunnah creed and training officials for the state, and a great step was taken towards the institutionalization of centers of scholarly activities. As a result, during the fourth and fifth centuries of the hijrah when scholarly activities gained a momentum, the scholarly activities such as education, compilation, narration and fatwa that provided a different dynamism for fiqh had a systematic structure. The fundamental aspects of education such as centres of scholarly activities, professors, students and works were brought together. Especially in Shāfi‘ī madhhab, two schools as *Tarīqat al-İrāqiyīn* and *Tarīqat al-Khorassaniyyīn* appeared due to the activities of faqihis such as different deductions (*istidlal*), oppositions (*muhalafat*), inferences (*tahrij*) and preferences in the fourth and fifth centuries hijri expressed as intellect/ stability period specific to the Shāfi‘ī madhhab. Prominent personalities emerged as the representatives of these schools in question, with this respect, three “Qaffāls” with the names of Abū Bakr Muhammad b. Ali (d. 365/976), Abū Bakr Abdullah b. Ahmad (d. 417/1026) and Abū Bakr Muhammed b. Ahmed (d. 507/1114) famed for the Shāfi‘ī madhhab came to forefront. The three Qaffāls, who took lessons from the competent hodjas of the period, made great efforts for the correct understanding and interpretation of Islam. These personalities as prominent representative of İrāqiyīn and Khorassaniyyīn who carried out jurisprudential activities being tied to methods and rules of Imam Shāfi‘ī (d. 204/820), had great contributions to their madhhabs. The favorable acceptance of their scholarly competence by their rulers played a major role in bringing Shāfi‘ism to the position of the second largest sect in regions where the

Hanafi sect was dominant. The three Qaffāls are of Middle Asia and Turkish origin and belong to Shāfi'ī madhhab. However, although they were born in different places such as Shāsh, Marwa, and al-Mayyāfāriqin/Silwan, all three of them were known by the name "Abū Bakr" and the nickname "al-Qaffāl" due to their profession as locksmiths. This led to confusion among these three faqīhs. The scholars who drew attention to this named them "al-Qaffāl al-Kabīr", "al-Qaffāl al-Saghīr al-Marwazī", and "al-Qaffāl al-Fāriqī/al-Mustazhirī" as their distinctive characteristics on the basis of chronological order, the towns where they were born, and the names of the people to whom they dedicated their works. In addition, each of them was distinguished from the others with some unique features. For example, al-Qaffāl al-Kabīr was widely mentioned in tafsīr, hadīth, kalām, usul, and jadāl studies, and as an expression of this, he was called "the author of many works". Marwazī, on the other hand, was mentioned as "Shaykh al-Khorāsāniyyīn" in the works of furū' fiqh because he made ijtihād in the Khorasan region on the basis of the Shāfi'ī understanding of al-usūl and because he was skilled in the issues of wujūh and aqwāl within the sect. Since al-Fāriqī wrote his work Hilyat al-Ulāma dedicated to Mustazhir-Billāh, one of the Abbasid caliphs, he and his work became known as al-Mustazhirī. Since he was the head of the Nizamiyya Madrasah, he was also known as "Shaykh al-Shāfi'īyyah". On the other hand, while Marwazī and Fāriqī continued the tradition of the "fuqahā" branch within the Shāfi'ī madhhab, al-Qaffāl al-Kabīr put forth the first nuclei of the "mutaqallim" branch. In this framework, in the process of the formation of the study of maqāsid after Imam al-Shāfi'ī, it became the medium that brought together literal interpretation and gā'i interpretation methods based on causes and wisdoms. During al-Fāriqī's period, attempts to unify the Irāqiyyūn and Khorāsāniyyūn/Marāwiza sects appeared. This was a very important step in terms of pioneering the efforts to gather different views in the Shāfi'ī madhhab and create unity. In this study, primarily within the framework of the information constituting the background and unification of the subject, the socio-political and cultural atmosphere in which these three Qaffāls lived was investigated and presented. Then, by focusing on the three jurists, the characteristics of each of them were identified and their contributions to the stability and development of the Shāfi'ī madhhab were mentioned. From all of this, it should be noted that each of the prominent Qaffāls of the sixth and fifth centuries deserves to be the subject of more extensive research.

GİRİŞ

İslâm kaynaklarımızda yer alan şahıs isimleri yerleşik bir kural olarak kabile, şehir ve meslek gibi nisbeler yanında Cedd, Eb, Ümm, İbn ve Bint gibi künyelerle zikredilmiştir. Bu çalışmamıza konu olan üç Şâfiî fakih için de aynı durum geçerli olup her biri kaynaklarda detaylı şekilde kronolojik sıraya göre şöyle zikredilmiştir: 1. Ebû Bekr Muhammed b. Alî b. İsmail el-Kaffâl eş-Şâşî (ö. 365/976), 2. Ebû Bekr Abdullah b. Ahmed b. Abdullah el-Kaffâl el-Mervezî (ö. 417/1026), 3. Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. el-Hüseyn b. Ömer el-Kaffâl eş-Şâşî et-Türkî el-Fârikî (ö. 507/1114).¹ Hemen ifade etmek gerekir ki hicrî III. ile IV. asırda yaşayan bu üç fakihin doğup büyüdükleri yerleri, ilim tahsil ettikleri bölgeleri, şehirleri, ilim merkezleri ve hocaları farklıdır. Bununla birlikte üçü de Orta Asya kökenli ve Türk asıllı olup Şâfiî mezhebine mensuptur. Kaynaklarda üç fakihin künyesi de “Ebû Bekr” olarak geçerken ayrıca bizzat kendileri veya aileleri kilit/çilingirlik mesleğini icra etmeleri sebebiyle kilitçi anlamına gelen “الفقال/el-Kaffâl” nisbesiyle de anılmışlardır. Begavî, (ö. 516/1122), İbnü’s-Salâh (ö. 643/1245) ve Nevevî (ö. 676/1277) gibi âlimler, Muhammed b. Ali ile Abdullah b. Ahmed isimli iki âlimin karıştırılmaması için ilkinin “el-Kaffâl-el-Kebîr” diğzerinin ise “el-Kaffâl-es-Sağîr” nisbesiyle meşhur olduklarını dile getirmişlerdir.² Ayrıca birbi-

¹ Ebû İshâk İbrahim eş-Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, thk. İhsan Abbâs (Beyrût: Dâru'r-Râidî'l-Arabî, 1970), 112, 115; Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, thk. Ömer b. Arâme el-Amravî (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1995), 54/248, 51/66; Osmân b. Abdirrahmân Takıyyuddîn İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-fukahâi's-şâfiyye*, thk. Muhyiddîn Ali Necîb (Beyrût: Dâru'l-Beşairi'l-İslâmiyye, 1412/1992), 1/278, 1/94; Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve Züyühil*, thk. Mustafa Abdulkâdir Atâ (Beyrût: Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1997), 21/6; Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-â'yân ve enbiyâu ebnâi'z-zamân*, thk. İhsan Abbâs (Beyrût: Dâru Sadr, ts.), 4/219.

² İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-fukahâ*, 1/228; Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn el-Begavî, *et-Tehzîb fî fikhi's-Şâfiî*, thk. Ahmet Abdulmevcûd-Muhammed Mu'avvez (yy: Dâru'l Kütübi'l-

rinden ayırt edilebilmeleri adına doğdukları şehirle birlikte anılarak yaşça büyük olana “eş-Şâşi” küçüğüne ise “el-Mervezi” denilmiştir.

Öte taraftan Muhammed b. Ali ile Muhammed b. Ahmed aynı isimleri taşımaları ve Şâş'lı olmalarından dolayı “eş-Şâşi” nisbesiyle de anılmışlardır. Şu var ki alâmeti fârîka olarak yaşça büyük olan “el-Kaffâl el-Kebîr eş-Şâşi” diğeri ise “el-Fârikî eş-Şâşi” veya “el-Mustazhirî” şeklinde zikredilmiştir.³ Kaynaklarda üç Kaffâl'ın ilmî konularını ifade etmek üzere her biri için “el-Allâme, el-Îmâm, Fakîhu'l-asr, Fahru'l-İslâm, Şeyhu'ş-Şâfiyye” gibi ortak unvanlar kullanılmıştır. Öte taraftan el-Kaffâl el-Kebîr, “usûlî, lugavî, Mâverâünnehir imamı, cedel ilminde ilk eser veren kişi ve çok eser sahibi” şeklinde anılmıştır.⁴ el-Kaffâl es-Sağîr ise daha ziyade “el-Mervezi” ve “شيخ الحراسيين/Şeyhu'l-Horâsâniyyîn” şeklinde meşhur olmuştur. Kaffâl el-Fârikî'ye gelince Meyyâfârikin/Silvan'da doğduğu için “Fârikî” nisbesiyle anılmıştır. Ayrıca Abbâsî halifelerinden Mustazhir-Bilâh'a (ö. 512/1118) ithafen kaleme aldığı meşhur *Hilyetü'l-ulemâ* adlı eserinden dolayı da kendisine “el-Mustazhirî” denilmiştir.⁵ Görüldüğü üzere farklı şahıslar olmalarına ve kendilerine münhasır alâmeti fârikalarının bulunmasına rağmen klasik dönem kaynaklarda üç fakihin zaman zaman birbirine karıştırıldıkları tespit edilmiştir.⁶ Benzer şekilde bazı çağdaş eserlerde de bu durum vurgulanmıştır.⁷ Dolayısıyla bundan sonra da üç Kaffâl'ın, hocaları, öğrencileri ve eserlerine dair yeterli bilgi sahibi olmayan kimseler için de söz konusu karışıklık kuvvetle muhtemeldir. Bu arada tarafımızdan da bir karışıklığa yer vermemek adına çalışmamız boyunca konumuz olan bu fakihlerden söz ederken kaynakların öne çıkardığı “Kaffâl”, “Mervezi” ve “Fârikî” nisbelerini kullanacağız.

Çalışmamıza konu olan bu fakihler hem Şâfi mezhebinde hem de genel anlamda fikhî mirasın önemli simaları arasında kabul edilmişlerdir. Ne var ki literatüre bakıldığında ülkemiz özelinde Kaffâl el-Kebîr ile Fârikî hakkında yeterli olmamakla birlikte belli bir alan bağlamında

İlmiyye, ts.), 1/82; Ebû Zekerriyyâ Yahyâ en-Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ' ve'l-lugât* (Beyrût: Dâru'l Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 2/281.

³ Şemsüddîn Muhammed ez-Zehebî, *Siyeru alâmi'n-nübelâ* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1427/2006), 12/310.

⁴ Ebû Sa'd Abdülkerîm es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahya vd. (Haydar Âbâd: Meclis Dâireti'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1382/1962), 10/470.

⁵ Bk. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-â'yân*, 4/220; Tâcüddîn Abdulvehhâb es-Sübkî, *Tabakâtü'ş-şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî - Abdülfettâh Muhammed el-Hulv (Beyrût: Hicr, 1413/1993), 6/72.

⁶ Bk. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-â'yân*, 3/132, 4/215.

⁷ Cengiz Kallek, “Şâşi, Muhammed b. Ahmed”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/369.

bazı akademik çalışmaların yapıldığı, Mervezî'nin ise daha geri planda kaldığı görülmektedir. Daha da önemlisi üç fakihin günümüzde tam olarak birbirlerinden ayırtılmak adına müstakil bir çalışmanın ortaya konmadığı tespit edilmiştir. Binaenaleyh söz konusu karışıklığın kuvvetle muhtemel devam ettiğine/edeceğine kanaat getirdiğimiz bu hususta üç fakihi derli toplu bir şekilde ele alarak mevcut duruma dikkat çekmek ve bir nebze de olsa alana katkı sağlamak amacıyla böyle bir çalışmaya ihtiyaç duyulmuştur. Bundan hareketle çalışmamızda öncelikle konunun arka planını ve bütünlüğünü teşkil eden bilgileri zikretmek suretiyle üç Kaffâl'in yaşadığı sosyo-politik ve kültürel ortam özet bir şekilde serdedilmiştir. Daha sonra üç fakihi merkeze alarak her birine ait bilgiler verilmiş ve ardından Şâfi mezhebine sundukları katkılar irdelenmiştir.

1. Üç Kaffâl'in Yaşadığı Sosyo-Politik ve Kültürel Ortamın Fıkha Yansımaları

Çalışmamıza konu olan üç Kaffâl'i birbirinden ayırmak adına yaşadıkları dönemlere kısaca değinmekte fayda vardır. Üç fakih, doğum ve ölüm tarihlerine göre sıralandığında Kaffâl 292/904-365/976, Mervezî 327/939-417/1026, Fârikî 429/1037-507/1114 şeklinde birbirine yakın tarihlerde yaşadıkları görülmektedir.⁸ Üç Kaffâl, İslâm dünyasında siyasî birliği temsil eden Abbâsiler döneminin 292/904 ile 507/1114 tarihler arasındaki yıllara şahitlik etmişlerdir. Söz konusu tarihlerde Abbâsiler'in himayesindeki İslâmî coğrafyaya ait sınırların bir hayli genişlemesinin yanında İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinde farklı hanedanlıklar kurulmuştur. Bu hanedanlıkların başında Mâverâünnehir ve Horasan'da yaklaşık bir buçuk asır hükmetmiş Sâmâniler (204/819-396/1005) ile 352/963 yılında tarih sahnesine çıkan ve Sâmâniler'in iç siyasetine müdahil olan Gazneliler gelmektedir.⁹ Öte taraftan 373/983-478/1085 tarihlerinde Orta Doğu'ya hâkim olan Büyük Selçuklu devleti ile ona bağlı olarak 420/1029-552/1157 yılları arasında hüküm süren ve merkezi Meyyâfârikin/Silvan olan Mervâniler ortaya çıkmıştır. Abbâsiler'e Arap, Sâmâniler'e Fars veya Türk, Gazneliler ile Selçuklular'a Türk, Mervâniler'e ise Kürt asıllı

⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 8/14; Sübkî, *Tabakâtü's-şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 3/203; Begavî, *et-Tehzib*, 1/82; Hatib el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 21/6; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-â'yân*, 4/219.

⁹ Cemâlüddîn Abdurrahmân İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam fi târihi'l-ümem ve'l-mülük*, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ (Beyrût: Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1992), 12/331, 13/74, 15/7; Aydın Usta, "Sâmâniler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/65-66; Erdoğan Merçil, "Gazneliler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/481; Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsiler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/31-36; Bk. Nahide Bozkurt, *Abbâsiler* (Ankara: TDV Yayınları, 2018).

hükümdarların hükmettikleri rivayet edilmektedir. Yönetimleri altındaki bölgelerde umumiyetle söz konusu etnik kökenler mevcut iken merkezî kesimlerde ise daha çok kozmopolit bir yapı öne çıkmıştır.¹⁰

Öte taraftan Sâmânî yönetimindeki halkın ekseriyetini Hanefî-Şâfî mezheplerine mensup Sünnîler yanında Şîî Müslümanlar; azınlık olarak da Mecûsî, Budist, Maniheist, Yahudi ve Hıristiyanlar oluşturuyordu. Farklı etnik, dinî ve mezhebî bileşenlerin mezcedildiği bu dönemde çok kültürlü toplumsal bir yapı oluşurken aralarında birtakım sürtüşmeler de yaşanıyordu. Sorunların çözümüne yönelik olarak kadılar/hâkimler, Hanefî ve Şâfî mezhebine mensup fakihlerden seçiliyordu. Ancak siyasî çekişmelerin önüne geçilemediğini özellikle Sünnî-Şîî-Hâriciler arasındaki itikâdî tefrika ile Hanefî ve Şâfîler arasındaki mezhepsel rekabetin siyasî ve sosyal hayatın tüm alanlarını menfi bir biçimde etkilediğini söylemek mümkündür.¹¹

Söz konusu istikrarsızlığın İslâmî ilimlere ve spesifik olarak hukuk/fıkıh alanına yansması daha belirgin olmuştur. Kazâ/yargılama hukuk sistemi gelişirken ictihad ruhu zayıflamıştır. Halk bir mezhep etrafında kümeleşmek suretiyle bir çeşit kargaşa ortamından korunmak istemiş fakat bu tavır, taklit ruhunu ve zihniyetini tetiklemiş, mezhep taassubuna sebebiyet vermiştir. Bu durumdan siyasî otoritenin de etkilendiği görülmüş ve siyasî cenah halk nezdinde meşruiyetini pekiştirmek adına bilhassa fakih olan ilim erbabına yakınlaşma gereğini duymuştur. Bazen diplomatik heyetlerin başına belli bir mezhepten bir fakih de görevlendirdikleri olmuştur. Benzer şekilde önemli medreselere müderris olarak sadece bir mezhebin fakihleri tayin edilmiştir. Bu durum bir mezhebin öne çıkmasına diğerlerinin ise ötekileştirilmelerine neden olmuştur.¹²

Yukarıda arz edilen birtakım olumsuzluklara rağmen pek çok müspet gelişmeler de vuku bulmuştur. Hükümdarların -kendi menfaatleri veya ihtiyaç gereği için de olsa- ilim ve din adamlarını himaye etmeleri, ikram ve ihşanlarda bulunmaları ilme olan rağbeti arttırmıştır. Mümkün mertebe siyasî kargaşalardan uzak durmak isteyen halk da güvenilir bir sığınak olarak ilmî faaliyetlere yönelmiştir. Saraylar ve ilim merkezleri âlimlerin,

¹⁰ İzzüddîn Alî el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-târîh*, thk. Ömer Abdüsselâm Temrî (Beyrût: Dâru'l Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1997), 7/435-437; Hasan İbrahim Hasan, *Târîhu'l-İslâmî's-siyâsî ve'd-dinî ve's-sekâfî ve'l-ictimâ'î* (Kahire: Mektebetu'n-Nehdi'l-Mısıriyye, 1968), 4/306, 625-627; Yusuf Şen, "Mâverâünnehir Fıkıh Kültürünün Etkileri (Kırgızistan Örneği)", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 0/56 (2016), 1399-1423.

¹¹ Hasan, *Târîhu'l-İslâm*, 2/323; Usta, "Sâmânîler", 36/64-68; Bk. Bozkurt, *Abbâsîler*, 193-248.

¹² Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 13/335; Hasan, *Târîhu'l-İslâm*, 2/238-244; Abdülkerim Özaydın, "Nizâmiyye Medresesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/191.

şairlerin ve ediplerin uğrak yerleri olmuştur. Buradaki ilmî ve kültürel faaliyetler, belli bir plan ve program doğrultusunda istikrara kavuşmuştur. Bağdat, Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde ilmî faaliyetler adeta altın çağını yaşamıştır. Bu iki bölge Şâfiî mezhebi için ayrı bir öneme sahip olmuştur. Zira bölgenin en büyük şehri Merv ile Şâfiî mezhebinin bölgede yayılmasında başat rol oynayan, Orta Asya'da oldukça stratejik bir konuma sahip ve eski adı Şâş olan (Taşkent) beldenin özel bir yeri vardır. Mesele Horâsânî âlimlerin çoğu Merv'lidir.¹³ Bundan dolayıdır ki kaynaklarda bölgenin önemli bir ekolü olarak Şâfîlik el-Ĥorâsâniyyûn (الحراسانيون) ve el-Merâvîze (المرأوزة) adlarıyla zikredilmektedir.¹⁴ Subkî'nin (ö. 756/1355) ifadesiyle bu ekollerin her biri mezhebin yarısı olup bir bütünü oluşturmaktadır. Merv'in Şâfiî mezhebindeki önemini göstermek için de Ebû Zeyd el-Mervezî (ö. 337/981) ile öğrencisi Kaffâl es-Sagîr'i zikretmek yerelidir.¹⁵

Mâverâünnehir fıkıh kültürünün gelişmesine destek sağlayan Sâmânî hükümdarlarının ilim ve âlimlere değer vermeleri yanında farklı mezheplere karşı hoşgörülü ve adil olmaları Şâfiî mezhebinin bu bölgelerdeki yayılmalarına da büyük katkı sağlamıştır.¹⁶ Çalışmamıza konu olan Kaffâl ve Mervezî gibi büyük şahsiyetler de bu dönemin fakihleri olarak nam salmışlardır. Özellikle mezhepler arasındaki rekabet fikhî ekollerin intişarına katkı sağlarken fikhî konulardaki münazaralar ise hukukî/fikhî yaklaşımların olgunlaşmasına ve mezhep müntesiplerinin artmasına da vesile olmuştur.¹⁷ Bu dönemdeki fıkha dair tedris, telif, rivayet ve fetva şeklindeki faaliyetlerin sistematik bir yapıya kavuşmasında Hanefî ve Şâfiî mezhebine müntesip âlimlerin katkıları ise ayrı bir önemi haizdir. Sünnî-Hanefî anlayış yanında Sünnî-Şâfiî anlayış da bu dönemde daha belirgin olmuştur.

¹³ Bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, 1/412; İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-fukahâ*, 1/520; Nevevî, *Tehzîb*, 2/230; Ayrıntılı bilgi için bk. Mesut Can, *İslâm Tarihi ve Medeniyetinde Merv Şehri (Kuruluşundan Tâhirîler Dönemine Kadar)* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 198 vd.

¹⁴ İzzüddîn Abdülazîz İbn Abdisselâm, *el-Gâye fi ihtisârî'n-nihâye*, thk. İyyâd Hâlid et-Tabbâ' (Beyrût: Dâru'n-Nevâdir, 2016), 1/186; İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn İbn Kesîr, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, thk. Abdulhafîz Mensûr (Beyrût: Dâru'l-Medâri'l-İslâmî, 1425/2004), 1/372; Ayrıca bk. Musa Kazım Bakır, *Horasan Şâfîliği ve Râfiî* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 28-33.

¹⁵ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 1/326; bk. Davut Eşit, *Şâfi'i Fıkıh Usûlünün Gelişimi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 263-273.

¹⁶ Bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, 7/353.

¹⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 8/14; Nevevî, *Tehzîb*, 2/281; Osman Aydın, *Fethinden Samanilerin Yıkılışına Kadar Semerkant Tarihi* (İstanbul: İsam Yayınları, 2018), 15-17.

Şunu da ifade etmek gerekir ki Sâ mânî iktidarı özelinde Kaffâl'ın istikrarlı bir dönemde yaşadığı görülürken Mervezî için ise aynı şeyleri söylemek mümkün değildir. Zira Mervezî'nin yaşadığı dönem tam olarak Abbâsîler'in ve Sâ mânî hanedanlığının zayıflama dönemine denk gelmektedir. Kendisi yirmi beş yaşlarında iken Gazneliler 352/963 yılında tarih sahnesine çıkmış ve Sâ mânîler'in iç siyasetine müdahil olmuşlardır. Özellikle 388/998 tarihinde Mahmud-ı Gaznevî (ö. 421/1030), Gazneli tahtını ele geçirdikten sonra bu müdahale hız kazanmıştır.¹⁸ Bu olayların yaşandığı esnada altmış iki yaşına ulaşmış Mervezî, ciddi içtimaî, siyasî ve mezhebî karışıklıklara şahit olmuştur. O devirlerde hükümdarların bağlı oldukları mezhebi ön plana çıkarmaları sık görülen bir durum olduğu düşünüldüğünde Hanefî mezhebine mensup Sultan Mahmud'un diğer mezheplere pek iltifat etmediğini söylemek mümkündür. Ancak Mervezî'nin 410/1019 yılında Sultan Mahmud'un huzuruna çıktığı ve onun ilmî yetkinliğine muttali olan Sultan'ın orada Şâfiî mezhebine geçtiği rivayet edilmektedir.¹⁹ İslâm dinini yayma çabaları ve nihayetinde 416-417'deki (1025-1026) Somnat (Sûmenât) zaferinden sonra Mahmud, Sünnî İslâm dünyasının bir kahramanı kabul edilmiş ve Abbâsî halifesi tarafından kendisine "Sultan" lakabı verilmiştir.²⁰ Bu yönüyle Şâfiî mezhebi lehine önemli bir gelişme olmuştur.

Çalışmamıza konu olan Fârikî dönemine gelince kendisi Şâş'lı Türk bir aileye mensup olarak Meyyâfârikîn/Silvan beldesinde dünyaya gelmiştir. Meyyâfârikîn, Mervânîler tarafından 373/983-478/1085 yılları arasında Diyarbekir'de kurulan ve daha sonra devletin merkezine dönüştürülen tarihî bir şehirdir. Kürt asıllı hükümdarların hüküm sürdüğü Mervânîler 441/1049 yılında Selçuklulara bağlanmıştır. Mervânîler ve hâkim oldukları yerler Selçuklular için büyük bir öneme sahipti. Nitekim Türklere Anadolu'nun kapılarını açan Malazgirt Meydan Muharebesi sırasında (463/1071), Mervânîler'in hâkimiyetindeki bölgelerden 10.000 kadar gönüllü asker, Selçuklu ordusuna katılmıştır.²¹ Nasruddevle lakabıyla meşhur olan Ebû Nasr Ahmed b. Mervân (ö. 453/1061) saltanatı sırasında Meyyâfârikîn, ilmî faaliyetler açısından tarihinin en parlak dönemini yaşamıştır. Şii/Batinî akımlara karşı Sünnî âlimlere pozitif imkânlar sağlaması âlimleri Meyyâfârikîn'e yerleşmeye sevk etmiştir.²² Hoca-öğrenci ve eserden mü-

¹⁸ Merçil, "Gazneliler", 13/481.

¹⁹ Cengiz Kallek, "Kaffâl, Abdullah b. Ahmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/146.

²⁰ Merçil, "Gazneliler", 13/481.

²¹ Abdurrahim Tufantoz, "Mervânîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/231.

²² İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam*, 16/70-71; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 7/435-437; Tufantoz, "Mervânîler", 29/231.

teşekkül üç sacayağının bir araya geldiği Meyyâfârikîn'de ilmî ve kültürel faaliyetler ileri bir seviyeye ulaşmıştır.²³ Fârikî'nin şahit olduğu Abbâsiler ve Selçuklular dönemlerinde de siyasî çekişmeler, iktidar mücadeleleri ve kargaşalar sürmüş olsa da bir devlet politikası olarak ilme ve âlimlere değer ve saygı devam etmiştir. Bunun bir göstergesi de Selçuklular tarafından Bağdat'ta kurulan tarihî Nizamiye Medresesi'dir. Şii Fâtımîler'e karşı ilmî açıdan etkili bir mücadele vermek, Ehl-i sünnet akîdesini güçlendirmek ve devletin ihtiyaç duyduğu görevlileri yetiştirmek adına Irak, Horasan, Mâverâünnehir, Suriye ve Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde medreseler kurulmuştur.²⁴ Nizamiye Medresesi, Meyyâfârikîn/Silvan ilim havzasında Şâfiî fikhının istikrar ve gelişiminde spesifik bir rol oynamıştır. Zira Şîrâzî (ö. 476/1083), Cüveynî (ö. 478/1085) ve Gazzâlî (ö. 505/1111) gibi meşhur âlimlerin reisliğini yaptığı bu medreseden, reislik makamına geçecek olan müellifimiz Fârikî başta olmak üzere Ebû Ali el-Fârikî (ö. 538/1133) ve İbn Selâme el-Meyyâfârikînî (ö. 540/1146) gibi önemli fakihler yetişmiştir.²⁵

Şunu da ilave etmek gerekir ki 487/1094 senesinde Muztazhir-Billâh lakabıyla halife olan ve yirmi beş yıl iktidarda kalan Abbâsî halifelerinden Ebû'l-Abbas Ahmed ilim ve kültür gelişimine ciddi katkılar sağlamıştır. Bâtınîlere karşı mücadelede Gazzâlî başta olmak üzere dönemin önde gelen âlimlerinden eserler kaleme almalarını istemiştir. Bu bağlamda Gazzâlî bazı eserlerini ona ithaf ederken Fârikî'nin ona ithafen kaleme aldığı ve *el-Mustazhirî* olarak da meşhur olan *Hilyetü'l-ulemâ fi ma'rifeti mezâhibi'l-fukahâ* isimli eseri halifenin takdirlerine mazhar olmuştur.²⁶ Mustazhir-Billâh, Fâtımîler'e muhalefet amacıyla 494/1101 tarihinden itibaren namazda Kunut dualarının Şâfiî mezhebine göre okunmasını emretmiştir. Genel olarak halkın rahat yüzü gördüğü Mustazhir-Billâh dönemindeki ilim ve kültür hayatına dair büyük gelişmeler yaşanmış, kıymetli eserler kaleme alınmış ve İslâmî ilimlerin değişik alanlarında çok büyük âlimler yetişmiştir.²⁷

2. Şâfiî Mezhebinde Üç Kaffâl

2.1. Ebû Bekr Muhammed b. Alî b. İsmâîl el-Kaffâl eş-Şâşî

Kaffâl eş-Şâşî genel kanaate göre 291/904 tarihinde Mâverâünnehir bölgesine bağlı Şâş beldesinde doğmuştur. Ölüm tarihi 365/976 veya

²³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-â'yân*, 3/198; Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 14/305.

²⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam*, 5/17; İbn Kesîr, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, 2/507; Özeydî, "Nizâmiyye Medresesi", 33/188-191.

²⁵ Hatib el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 21/6; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 9/89; İhsan Akay, "Meyyâfârikîn/Silvan İlim Havzasında Fıkıh (el-Kaffâl eş-Şâşî el-Fârikî Örneği)", *Sultanlar Şehri Silvan*, ed. Oktay Bozan vd. (Sonçağ Akademi, 2021), 456.

²⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-â'yân*, 4/22; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/628; İbn Kesîr, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, 545.

²⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/458; Bozkurt, *Abbâsiler*, 32/128.

366/977 şeklinde farklı olarak tespit edilmişse de Şâş'ta vefat ettiği hususunda ittifak vardır.²⁸ Çilingirlik mesleğinden dolayı "Kaffâl" lakabıyla anılmış ve القفال الكبير/el-Kaffâlû'l-Kebîr şeklinde meşhur olmuştur. Ayrıca "eş-Şâşî" nisbesiyle de anılmıştır.²⁹ Kaffâl, Şâfî mezhebine müntesip dindar bir ailede dünyaya gelmiştir.³⁰ Kendisi gibi fakih olan Kâsım adında bir oğlu ve ona ait meşhur *et-Takrîb* isimli bir fıkıh eseri bulunduğu rivâyet edilmiştir.³¹ Kaffâl, ilmî yolculuğuna küçük yaşta başlamış sırasıyla Şâş, Horasan, Irak, Hicaz ve Şam ilim merkezlerinde pek çok ilim erbabından değişik alanlarda ilim tahsil etmiştir.³² Hayatının bir bölümünde Mu'tezile düşüncesini sahiplenmiş ve bu hususta fikir beyan etmiştir. Ancak Eş'arî mezhebinin kurucu imamı Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'yle (ö. 324/935) tanıştıktan sonra onun mezhebine geçmiştir.³³ Şâa'nın gulat gruplarının fikirlerine karşı aklî ve naklî delillerle etkili mücadele vermiştir. Bununla birlikte mutedil bir çizgide kalmaya özen göstermiş ve "es-siyâsetu'l-fâdila es-se-maha (hoşgörülü erdemli siyaset)" ifadesiyle şer'î ve aklî delillerin karşı şeyler olmadığını ortaya koymaya çalışmıştır.³⁴

Kaffâl, sanatkâr, tüccar ve çok yönlü ilmî kişiliğiyle birlikte Büyük Rum tekfurı II. Nikephoras'a hitaben kaleme aldığı hiciv üsluplu şiirleriyle mücahit bir ruha sahip olduğunu göstermiştir.³⁵ Zira Horasan, Şam ve Irak'tan gelen pek çok edibin fasih Arapça konuşan kişilerin ve şairlerin bulunduğu bir esnada Büyük Rum tekfurı II. Nikephoras'dan Abbâsî halifesi Mutî'lillâh'a hitaben oldukça ağır dille kaleme alınmış, azarlayıcı, alaycı ve tehdit dolu bir kaside ulaşmıştı. Halife buna denk bir cevap verilmesini buyurunca birçok âlim arasından Kaffâl el-Kebîr, II. Nikephoras'a hitaben yetmiş dört beyitten oluşan Arapça bir kaside kaleme alarak oradakilerini takdirini kazanmıştır.³⁶ Bununla fesahat ve belagat alanında da ne kadar yetkin biri olduğunu kanıtlamıştır.

²⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 8/14; Sübkî, *Tabakâtü's-şâfî'iyyeti'l-kübrâ*, 3/203.

²⁹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 10/470.

³⁰ Ebû Abdillâh Şihâbuddîn el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrût: Dâru Sadr, 1416/1995), 3/308.

³¹ Abdülmelik b. Abdillâh el-Cüveynî, *Nihâyetü'l-matlab fî dirâyeti'l-mezheb*, thk. Abdülazîm ed-Dîb (Beyrût: Dâru'l-Minhâc, 1428/2007), 1/164.

³² Celâlüddîn Abdurrahmân es-Süyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirîni'l-işrîn*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebu Vehbe, 1976), 109; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/308.

³³ Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh İbn Asâkir, *Tebyînu kezîbi'l-müfterî fimâ nüsibe ilâl-İmâm Ebi'l-Hasen el-Eş'arî* (Dımaşk: Matbatu't-Tevfîk, 1348/1929), 3/202-203.

³⁴ Muhammed b. Ali b. İsmail eş-Şâşî el-Kaffâl, *Mehâsinu's-şerî'a fî furû'i's-Şâfî'iyye* (Beyrût: Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, 2007), 17, 22, 33-35.

³⁵ Muhammed b. el-Hüseyn el-Beyhâkî, *Târîhu Beyhak*, thk. Seyyid Ahmed Sakr (Dımaşk: Dâru İkra, 2004), 310.

³⁶ Sübkî, *Tabakâtü's-şâfî'iyyeti'l-kübrâ*, 3/204-205.

Kaffâl, ilim tahsil ettiği merkezler başta olmak üzere ders aldığı hocalar, yetiştirdiği öğrenciler ve telif ettiği eserler gibi ilim yetkinliğini gösteren temel unsurları cemederek muhkem basamaklar üzerinde ilmî zirveye çıkmıştır. Öyle ki tefsir, hadis, kelâm, usûl, fûru‘, cedel, tasavvuf ve edebiyat alanlarında Mâverâünnehir bölgesinin “İmamı” unvanına layık görülmüştür.³⁷ Ayrıca ondan söz eden kaynaklarda “ıman”, “allâme”, “fakih”, “usûlî”, “lugavî”, “Horasan âlimi”, “cedel ilminde ilk eser veren kişi” ve “çok eser sahibi” gibi unvanlar zikredilmiştir.³⁸ Kaffâl, aklî ve naklî ilimler alanlarında önemli eserler kaleme almakla birlikte en fazla öne çıktığı alan fıkıh olmuştur. Mâverâünnehir fakihleri içinde usûlî en iyi bilen ve İmam Eş‘arî’ye fıkıh dersleri vermiş biri olarak dikkatleri cezbetmiştir.³⁹ İmam Şâfiî’nin meşhur *er-Risâle*’sinin dört şarihinden biri olması yanında *Usûlu’l-fikh* isimli bir eserinin bulunması Kaffâl’ın bu alandaki yetkinliğinin önemli göstergelerindedir.⁴⁰ Nitekim Şîrâzî, Cüveynî ve Sem‘ânî (ö. 489/1096) gibi Şâfiî mezhebinin meşhur fakihlerinin yanı sıra diğer mezhep âlimleri de kendi eserlerinde onun fikhî görüşlerine atıfta bulunmuşlardır.⁴¹ Özellikle ittifak ve ihtilafî usûlî konulardaki hâkimiyeti/yetkinliği Râzî’nin (ö. 606/1210) *el-Mahsûl* ve Zerkeşî’in (ö. 794/1392) *el-Bahrü’l-muhît* isimli eserlerinde açık bir şekilde görülmektedir.⁴² Daha da önemlisi kelâm ve felsefe ilimleri dâhil olmak üzere fikhın usûl, fûrû, makâsîd, kavâid-i fikiyye, edebü’l-kâdî gibi önemli alt türlerini ihtiva eden *Mehâsinü’ş-şerî‘a* adlı eserinde fikhî konuları şeriatın gaye ve hikmetlerine uygun ve anlaşılır bir üslupla kaleme alması eserin kendi nevine münhasır olduğunu göstermektedir. Mezkûr eserin kendisinden önce ve sonraki Şâfiî âlimlerin fıkıh eserlerindeki tasnif ve muhteva usûlünden farklı olması ise ayrıca dikkat çekicidir. Kaffâl, İmam Şâfiî’yle başlayan ve kendisinden

³⁷ Zehebî, *Siyeru a’lâm*, 12/309; Süyûtî, *Tabakâtü’l-müfessirîni’l-işrin*, 109.

³⁸ Sem‘ânî, *el-Ensâb*, 10/470; İbnü’s-Salâh, *Tabakâtü’l-fukahâ*, 1/228.

³⁹ İbn Asâkir, *Tebyînu kezîbi’l-müfterî*, 182-183; Sübkî, *Tabakâtü’ş-şâfi’iyyeti’l-kübrâ*, 3/203.

⁴⁰ Muhammed b. Abdullâh ez-Zerkeşî, *el-Bahrü’l-muhît fi’l-ilmî usûli’l-fikh* (by.: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1414/1994), 1/22, 2/193; Şîrâzî, *Tabakâtü’l-fukahâ*, 1/112.

⁴¹ Ebû İshâk İbrahim eş-Şîrâzî, *el-Lüm’a fi’l-usûli’l-fikh* (Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2003), 31, 53; Abdülmelik b. Abdillâh el-Cüveynî, *Kitabü’t-Telhis fi’l-usûli’l-fikh*, thk. Abdullâh Cülem en-Neybâlî - Şubbeyr Ahmed el-Umerî (Beyrût: Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 2007), 2/179-182; Ebü’l-Muzaffer Muhammed es-Sem‘ânî, *Kavâti’u’l-edille fi’l-usûli’l-fikh*, thk. Muhammed Huseyn İsmail (Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1999), 1/140; Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed el-Buhârî, *Keşfu’l-esrâr şerhu usuli’l-Pezdevî* (by.: Dâru’l-Kütübi’l-İslâmiyye, ty.), 1/183, 258.

⁴² Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *el-Mahsûl* (by.: Müessesetu’r-Risâle, 1997); Zerkeşî, *el-Bahrü’l-muhît*, 1/180, 195, 2/70, 291, 3/276, 295,303, 385, 4/50 vd.

sonra Cüveynî'yle sistematik bir mahiyete kavuşacak olan makâsîd ilminin teşekkül sürecinde köprü vazifesi görmüştür.⁴³

Kaffâl'in Mu'tezile düşüncesine sahip olduğu esnada kaleme aldığı *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Kebîr* isimli eseri âlimlerin dikkatini çekmiş ve pek çoğu bu esere atıfta bulunmuştur.⁴⁴ Nitekim Râzî "Kaffâl, tefsir alanındaki sözleri güzel, lâfızların tevilde ferasetli dakik bir kimsedir." sözleriyle onu övmüştür.⁴⁵ Fıkıh ve tefsir dışında Kaffâl'in Ebû Bekr b. Huzeyme (ö. 311/924), Abdullah b. İshâk el-Medâînî (ö. 311/924) ve Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/923) gibi zamanın en önemli hocalarından hadis ilmini tahsil etmek üzere yaptığı sayısız seyahatleri pek çok muhaddisin övgüsüne mazhar olmuştur.⁴⁶ Kendisine ait *Cevâmi'ü'l-kelim, Delâilü'n-nübüvve* ve *Şemâilü'n-nübevve* adlı eserlerin varlığı ve Hâkim en-Nisâbü'rî (ö. 405/1014) gibi meşhur muhaddislere hocalık yapması bu alandaki yetkinliğini gösteren önemli göstergelerdendir.⁴⁷

Kaffâl, ömrünün bir döneminde Mu'tezile düşüncesini benimsemiş olsa da İmam Eş'arî'den kelâm dersleri aldıktan sonra Eş'arî mezhebine intisap etmiştir.⁴⁸ İki itikadî ekolle intisabı onu kelâmî meselelere hâkim kılmıştır. Râzî'nin Mu'tezilenin kelâma dair görüşlerini değerlendiren Kaffâl'ı ciddi bir eleştiriye tabi tutması aslında onun bu alandaki yetkinliğini göstermektedir.⁴⁹ Nitekim Kaffâl'in kaleme aldığı *Mehâsinü's-şerî'a* adlı eseri dönemin sapkın gruplarının oluşturduğu fitne ve batıl görüşlere bir cevap mahiyetindedir.⁵⁰ Binaenaleyh Kaffâl'in, bu husustaki söylemleriyle Şâfî fıkıh çevresinin henüz sistemleşmemiş "mütekellimîn metodu" anlayışının bölgedeki ilk temsilcisi olduğunu söylemek mümkündür. O, fıkıh, kelâm ve diğer alanlardaki ilmî birikimi sayesinde aklî ve naklî delilleri başarıyla ortaya koymuştur. Bu ilimlerdeki yetkinliği onu cedel ilminde de söz sahibi yapmıştır. Nitekim bu alanda bir eser ortaya koyan ilk fakih olarak İslâm hukuk tarihine geçmiştir. Fıkhın fûrû, usûl, kavâid

⁴³ Kaffâl, *Mehâsinü's-şerî'a*, 17; İhsan Akay, "Şâfî Mezhebinde Makâsîd Literatürünün Gelişim Seyri (H. III-VIII)", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 21 (Ekim 2018), 80-81.

⁴⁴ Ebû'l-Muzaffer Muhammed es-Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, thk. Abbâs b. Adîm (Riyâd: Dâru'l-Vatân, 1997), 5/327.

⁴⁵ Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1999), 7/11.

⁴⁶ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 54-247; İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-fukahâ*, 1/228.

⁴⁷ Ebû Sa'd Abdülkerîm es-Sem'ânî, *el-Müntehab min mu'cemi şüyûhi's-Sem'ânî*, thk. Muvaftîk b. Abdillâh b. Abdilkâdir (Riyâd: Dâru Âlimi'l-Kütüb, 1996), 1532.

⁴⁸ İbn Asâkir, *Tebyînu kezîbi'l-müfîri*, 183; Sübkî, *Tabakâtü's-şâfî'iyyeti'l-kübrâ*, 3/202-203.

⁴⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 7/11.

⁵⁰ Kaffâl, *Mehâsinü's-şerî'a*, 18-27.

ve diğer türleriyle yakın ilişkisi bulunan cedel ilmindeki başarısı âlimlerin övgüsüne mazhar olmuştur.⁵¹

Kuşkusuz Kaffâl, asrının imamı olması yanı sıra fakih, usûlcü, muhaddis, filolog ve şair kimliğiyle namı Doğu'dan Batı'ya kadar yayılmış bir âlimdir. Nevevî'nin de ifade ettiği gibi, Kaffâl'ın ismi kaynaklarda tefsir, hadis, usûl, kelâm ve cedel alanlarında oldukça fazla anılmıştır.⁵² Kaffâl, tüm bu özellikleriyle genel olarak İslâm düşüncesine özel olarak da Şâfiî mezhebine ciddi katkı sağlamış, Irâk tarikinin önde gelen temsilcileri arasında sayılmıştır. Özellikle Mâverâünnehir bölgesinde Şâfiî mezhebinin yaygınlık kazanmasında büyük pay sahibi olmuştur.⁵³

2.2. Ebû Bekr Abdullah b. Ahmed b. Abdillâh el-Kaffâl el-Mervezî

Abdullah Mervezî, Horâsân'ın Merv şehrinde 327/939 yılında dünyaya gelmiştir. Ailesi ve çocukluğuna dair yeterli bilgi bulunmamakla birlikte otuz veya kırk yaşlarına kadar çilingirlik işiyle uğraşmıştır. O dönemde bir gözünü kaybetmiştir. Zikredilen yaşlarda iken ilmî hayatına başladığı rivâyet edilmiş ve buna dair özetle şöyle bir anekdota yer verilmiştir:

“Şâş'lı Kaffâl el-Kebîr, halk arasında büyük beğeni bulan ufak bir kilit ve anahtar yapar. Mervezî de benzer gayeyle ondan daha ufak ve iyi bir kilit yaparak ustalığını ispatlar. Ancak onun yaptığı kilit halk tarafından pek rağbet görmez. Bunun üzerine ‘Her şey şansa bağlıymış’ diyerek üzüntüsünü dile getirir. Bunu işiten dostlarından biri ona, ‘Şöhret kilitle değil ilimle olur’ deyince ona hak verir ve o günden sonra ilme rağbet etmeye başlar.”⁵⁴

Mervezî, ilim tahsil etmek için önce Şâfiî mezhebinin inceliklerine vâkıf olan Horasan'ın büyük fakihlerinden Ebû Zeyd Muhammed b. Ahmed el-Mervezî'ye (ö. 371/981) gitmiştir. Kaynakların verdiği bilgilere göre Kaffâl el-Mervezî, bizzat kendisi bu esnada Arapça gramer bilgisinden bihaber olduğunu ifade etmiştir.⁵⁵ İlmî hayata hocasının yönlendirmesiyle İmam Şâfiî'nin önde gelen talebelerinden İsmâil el-Müzenî'nin (ö. 264/878) *el-Ümm*'den özetlediği *el-Muhtasar* adlı fıkıh eserini ezberlemekle başlamıştır. Sonra dönemin meşhur âlimlerinden fıkıh ve hadis ilimlerini tahsil etmiştir.⁵⁶ Mahir bir kilit ustası olan Mervezî üstün zekâsı

⁵¹ Şirâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, 1/112.

⁵² Nevevî, *Tehzib*, 2/281.

⁵³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 8/14; Nevevî, *Tehzib*, 2/281.

⁵⁴ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/281; İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-fukahâ*, 1/498; Nevevî, *Tehzib*, 2/281.

⁵⁵ İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-fukahâ*, 1/498; Nevevî, *Tehzib*, 2/281; Sübkî, *Tabakâtü's-şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 5/53.

⁵⁶ İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-fukahâ*, 1/500; İbn Abdisselâm, *el-Gâye*, 1/186; Zehebi, *Siyeru a'lâm*, 13/130; Sübkî, *Tabakâtü's-şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 5/53; Kallek, “Kaffâl,

yanında büyük bir çaba sarf ederek Şâfiî mezhebine müntesip müctehidler seviyesine ulaşmış ve temel fıkıh kitaplarına adını yazdırmıştır.⁵⁷ Öyle ki Şâfiî fikhinin önemli kollarından biri sayılan el-Horâsâniyyûn/el-Merâvize (الحراسانيون/المراوية) ekolünün şeyhi/imamı olarak tarihe geçmiştir.

Şâfiî fakihlerin yetiştiği Mâverâünnehir ve Horasan bölgelerinin mezhep için önemli bir yere sahip olduklarını daha önce belirtmiştik. Binaenaleyh Mâverâünnehir bölgesinde Kaffâl, Horâsân'da da Mervezî öne çıkan fakihlerin başında gelmişlerdir. Mervezî'nin şöhreti uzak beldelere de yayılmış, insanların ve talebelerin ona teveccühü giderek artmıştır.⁵⁸ Öyle ki Ebû Abdillâh el-Mes'ûdî (ö. 420/1029), Ebû Alî es-Sincî el-Mervezî (ö. 430/1039 [?]), Ebû'l-Kâsım el-Fûrânî (ö. 461/1069), Kâdî Hüseyin el-Merverrûzî (ö. 462/1069), Ebû Rebî' el-Îlâkî (ö. 465/1073) ve Cüveynî'nin babası Ruknü'l-İslâm el-Cüveynî (ö. 438/1047) gibi fakihler kendisinden ilim tahsil etmişlerdir.⁵⁹

Mervezî, telif, tedris ve ictihâdî faaliyetleriyle mezhep birikimine ayrı bir renk katmış ve talebeleri vasıtasıyla mezhebin Horâsân başta olmak üzere geniş bir coğrafyaya yayılmasını sağlamıştır.⁶⁰ Bu özelliklerinden dolayı Horâsân Şâfiî ekolünün teşekkül, gelişim ve istikrar süreçlerinde kilit rol oynayan fakihlerin başında sayılmıştır. Horâsân Şâfiî ekolüne ait fıkıh mirasının önemli hamillerinden biri olarak bu bölgede Şâfiî mezhebinin Hanefî mezhebinden sonra ikinci büyük mezhep konumuna gelmesindeki katkılarıyla da öne çıkmıştır. Mervezî, bölgesinde mezhep imamının usûl ve kaidelerine bağlı kalarak yaptığı ictheadlarıyla Horasan tarihinin en büyük dayanağı olmuştur. Öyle ki furû' kitaplarında ismi Kaffâl el-Kebîr'den daha fazla zikredilmiştir.⁶¹ Fikhî hükümlerin tayininde büyük bir üstad olduğunu *el-Fetavâ* adlı eserinde açık bir şekilde ortaya koymuştur. Ayrıca Kâdî İbnü'l-Haddâd'ın (ö. 345/956) *el-Furû'* ve İbnü'l-Kâss et-Taberî'nin (ö. 335/ 946) *et-Telhîs* adlı eserlerine *Şerhu't-telhîs* ve *Şerhu'l-furû'* isimleriyle şerhler yazmıştır.⁶² Mervezî, İmâm Şâfiî'nin kadim

Abdullah b. Ahmed", 24/146.

⁵⁷ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/116; Nevevî, *Tehzib*, 2/281.

⁵⁸ İbn Abdisselâm, *el-Gâye*, 1/185-186; Zekeriyâ b. Muhammed el-Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd ve ahhârü'l-İbâd* (Beyrût: Dâru Sâdır, ts.), 459.

⁵⁹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 1/412; İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-fukahâ*, 1/520; Nevevî, *Tehzib*, 2/230.

⁶⁰ Nevevî, *Tehzib*, 77-79; Ebû Zekeriyâ Yahyâ en-Nevevî, *el-Mecmû' şerhu'l-muhezzeb* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, ts.), 1/145; Davut Eşit, "el-Kâdî Hüseyin el-Merverrûzî'nin İcmâ' Anlayışı", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 23/2 (2019), 611.

⁶¹ Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, 112; Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 13/310; Sübkî, *Tabakâtü's-şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 5/54; Ali Bakkal, *İslâm Fıkıh Mezhepleri* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2012), 219.

⁶² Begavî, *et-Tehzib*, 1/82 (Muhakkikin mukaddimesi); Nevevî, *el-Mecmû'*, 1/62.

ve cedîd görüşlerini cemetmiş, mezhep içi vucûh ve akvâl konularında da mahir olduğunu ispatlamıştır. Bölgede Hanefî ve Şâfiîler arasında yaygın olan mezhebî taassup gibi eğilimlere iltifat etmemiştir.⁶³

Sultan Mahmud gibi önemli bir hükümdarın Şâfiî mezhebine intisap etmesinde önemli rolü bulunan Mervezî'nin büyük bir fakih olduğuna dair sayısız ilim ehli şahitlik etmiştir.⁶⁴ Yaşadığı dönemde ondan daha fakih biri olmadığına dair güçlü bir fikir birliği oluşmuştur. Nitekim Sem'ânî (ö. 510/1116) ve Begavî ona dair şu ifadeleri sarf etmişlerdir:

“Mervezî, fıkıh, hafıza gücü, zühd ve takvâ bakımından kendi çağının biricik âlimi idi. O, çağdaşlarının sahip olmadığı farklı mezheplere ait eserlere sahipti. Öğrencilerinin Şâfiî mezhebine dair kendisinden aktardığı eğitici metot, en sağlam ve fazla tahkiki yapılanıydı. Mezhepteki prestiji/namı/saygınlığı ve nüfuzu yayılmaya başlayınca fakihler ona akın etmeye başladılar ve onun sayesinde imam mertebesine ulaştılar.”⁶⁵

Mervezî, zühd ve takvâ sahibi bir âlim olması hasebiyle de insan suretine bürünmüş bir meleğe benzetilmiştir. Ders verirken çoğu zaman gözyaşlarına boğulduğu ve “Bizden istenilen şeyden ne kadar gafiliz!” dediği nakledilmektedir.⁶⁶ Bu ifadelerle ilaveten Sübkî ise onu şu övgü dolu sözlerle tanıtmaya çalışmıştır:

“Mervezî, Horâsân'ın en yüce güzelliklerinden biriydi. Derin bir derya, dakik manalara dalan bir dalgıç, temiz kalpli, çok zeki, yüce mevki sahibi, keskin bakışlı benzeri olmayan büyük bir imamdı. Kaldırdığı tozu/dumanı yarılmaz ve ulaşılmaz bir biniciydi. Kendisine ateşle yaklaşılmaz bir kahraman, önünde durulmaz bir aslandı.”⁶⁷

Mervezî Cemâziyelâhir hicrî 417/1026 yılına tekabül eden Merv'de (Sicistan) doksan yaşlarında vefat etmiştir. Günümüzde Özbekistan sınırları içinde yer alan kabri bilinmekte ve ziyaret edilmektedir.⁶⁸

2.3. Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. el-Hüseyn b. Ömer el-Kaffâl eş-Şâfi el-Fârikî

Kaffâl el-Fârikî, 427/1035 veya 429/1037 tarihinde Diyarbakır'ın Silvan

⁶³ Bk. Begavî, *et-Tehzîb*, 3/295, 5/82, 408, 7/391,395; Bk. Nevevî, *el-Mecmû'*, 1/45, 54, 62 vd.

⁶⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-â'yân*, 5/181; Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 13/173; Kallek, “Kaffâl, Abdullah b. Ahmed”, 24/146; Ayrıca bk. Salâhüddîn Halîl b. İzziddîn es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnaûd - Türkî Mustafa (Beyrût: Dâr'u İhyai't-Turâs, 2000), 17/28.

⁶⁵ Begavî, *et-Tehzîb*, 1/82; Sübkî, *Tabakâtü's-şâfi'iyeti'l-kübrâ*, 3/203.

⁶⁶ Begavî, *et-Tehzîb*, 1/182; İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-fukahâ*, 1/500.

⁶⁷ Sübkî, *Tabakâtü's-şâfi'iyeti'l-kübrâ*, 5/54.

⁶⁸ İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-fukahâ*, 1/500; Kallek, “Kaffâl, Abdullah b. Ahmed”, 24/146.

ilçesinde eski adıyla Meyyâfârikîn'de dünyaya gelmiştir. Fârikî, eski adı Şâş olan ve günümüzde Özbekistan'ın başkenti Taşkent'ten Silvan'a intikal eden, itikatta Eş'ârî amelde ise Şâfîî mezhebine müntesip dindar bir aileye mensuptur.⁶⁹ Fârikî, aslına nisbetle “eş-Şâşî” ve “et-Türkî”, doğduğu yere nisbetle “Fârikî”, çilingirlikle iştiğal ettiği için de “el-Kaffâl” nisbesiyle anılmıştır. İlmî yetkinliğinden dolayı da ona “İmam”, “Allâme”, “Şeyhu's-Şâfiyye/Şâfîilerin büyüğü/reisi”, “Fakîhu'l-asr/Asrın fakîhi”, “Fahru'l-İslâm/İslâm'ın iftiharî” gibi unvanlar verilmiştir.⁷⁰ Ailesi hakkında detaylı bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak münazara ilminde öne çıktığı, Nizamiye Medresesinde ilim tahsil eden Ahmed eş-Şâşî (ö. 529/1135) ile Abdullah eş-Şâşî (ö. 528/1134) isimli iki oğlu olduğu ve Ömer b. Ahmed eş-Şâşî (ö. 550/1155) adında da bir kardeşinin Şîrâzî'den dersler aldığı rivayet edilmiştir.⁷¹

Fârikî, ilmî hayatına Diyarbekir ve Meyyâfârikîn'in meşhur âlimleri olan Kâdî el-Kâzerûnî el-Amidî (ö. 455/1063) ile Kâdî Ebû Mensûr Şâzân et-Tûsî (ö. 506/1113) gibi büyük fakihlerinden dersler alarak başlamıştır. Sonra Bağdat'a giderek Şâfîî mezhebinde Şâfîilerin önemli bir temsilcisi olan Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin yanında ilmî tahsiline devam etmiştir.⁷² Ayrıca Şâfîî fıkının nakil, tespit ve delil açılarından en güvenilir eserlerinden biri olan *eş-Şâmil* adlı kitabın sahibi İbnü's-Sabbâğ (ö. 477/1084) gibi meşhur fakihlerden fıkıh dersleri almıştır. Fârikî bu eseri İbnü's-Sabbâğ'dan okuduktan sonra üzerine *eş-Şâfi* adıyla yirmi ciltlik bir şerh yazmıştır. Önemine binaen mezkûr eser Osman b. Abdülmelik el-Kürdî (ö. 738/1337) ve İbn Hatîb Cibrîn (ö. 739/1338) gibi âlimler tarafından da şerh edilmiştir.⁷³ Fârikî, fıkıh dışında hadis ilmini öğrenmek için Mekke'ye gitmiştir. Hocası Şîrâzî'yle birlikte Horasan'a ilim seyahatlerinde bulunmuş, Cüveynî, Kiyâ el-Herrâsî (ö. 504/1110) ve Gazzâlî gibi Şâfîî mezhebinin önemli şahsiyetleriyle birlikte ilim meclislerine iştirak etmiştir. Hocası Şîrâzî ve bahsi geçen fakihlerin vefatından sonra 504/1111 tarihinde Bağdat Nizamiye Medresesine baş müderris olarak atanan Fârikî “Şeyhü's-Şâfiyye” unvanını almıştır.⁷⁴ Fârikî'nin özellikle Şâfîî mezhebinde derin bir bilgi sahibi olduğu, isabetli fetvalar verdiği, fıkıhın istisna meselelerini ezbere bildiği, zor meseleleri kolayca çözdüğü ve münazara ilminde ileri

⁶⁹ Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 21/6; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-â'yan*, 4/219; Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 14/305.

⁷⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 14/305.

⁷¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam*, 17/138; İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-fukahâ*, 1/187; İbn Kesîr, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, 2/508.

⁷² Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhîd*, 6/422.

⁷³ İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-fukahâ*, 1/86-87, 3/217; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2/53; bk. Akay, “Meyyâfârikîn/Silvan İlim Havzasında Fıkıh”, 464-465.

⁷⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-â'yan*, 4/220; Sübkî, *Tabakâtü's-şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 6/72.

derecede seviye yakaladığı ifade edilmiştir.⁷⁵ Bu özelliklerinden ötürü fıkıh eserlerinin birçoğunda ona atıfta bulunulmuştur. Nitekim Nevevî, kaleme aldığı eserlerde Fârikî'nin pek çok görüşünü referans göstermiş, ihtilafli meselelerde kendisini özellikle zikrederek Şâfi mezhebindeki konum ve yetkinliğini teyit etmiştir.⁷⁶

Fârikî, Bağdat Nizamiye Medresesine baş müderris olarak atandıktan sonra ilmî yaşantısını dersler vererek sürdürmüş ve her kesimden yoğun ilgi görmüştür. O, farklı beldelerden, değişik mezheplerden aralarında yönetici ve âlimlerin olduğu pek çok öğrenci yetiştirmiştir. Onun rahle-i tedrisinde bulunan seçkin talebelerinden şunları zikretmek kâfidir: İbn Berhân el-Bağdâdî (ö. 518/1124), Muhammed et-Turtûşî el-Mâlikî (ö. 520/1126), İbn Selâme et-Tanzî el-Meyyâfârikînî (ö. 540/1146), Ebû Muzaffer Ahmed eş-Şâşî, Ahmed eş-Şâşî, Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148), Muhammed b. el-Hill (ö. 552/1158), Ebû Tâlib b. el-'Acemî el-Halebî (ö. 561/1166), Ebû Mensur er-Rezzâz (ö. 565/1170) ve Muhammed b. Silefe es-Silefî (ö. 576/1180).⁷⁷ Bu öğrenciler arasında özellikle Hücetü'd-dîn unvanını alan ve bir dönem Musûl hükümdarı Zengî Ak Sungur'a (ö. 487/1094) vezirlik yapan Tanzî el-Meyyâfârikînî'yi zikretmek gerekmektedir. Zira Tanzî Silvan'dan Bağdat'a gelip Fârikî'den icazet aldıktan sonra Diyarbekir'deki meşhur Fenek kalesinde sayısız öğrencinin yetişmesine vesile olmuştur.⁷⁸

Fârikî'nin ilmî alanındaki yetkinliğini gösteren önemli unsurlardan biri de kaleme aldığı eserleridir. Kendisi her ne kadar zamanının çoğunu Nizamiye Medresesi gibi büyük bir kurumun idare ve tedrisat işlerine ayırsa da klasik fıkıh mirasımızı temsil eden ve günümüze ulaşmış önemli kitapları mevcuttur. Bunların başında Muztazhir-Billâh'a ithafen kaleme aldığı için *el-Mustazhirî* olarak da meşhur olmuş *Hilyetü'l-ulemâ fi ma'rifeti mezâhibi'l-fukahâ* isimli eseri gelmektedir. *Hilye* ve *Mustazhirî* isimleri Fârikî ile özdeşleştiğinden diğer Şâşî âlimlerden ayırt etmek için kendisinden söz edildiğinde "Hilye sahibi" veya "Mustazhirî sahibi" şeklindeki ifadeler kullanılmıştır.⁷⁹ Fârikî'nin meşhur olmasında büyük payı bulunan bu eser, İslâmî ilimlerin pek çok alt dalına temas etmektedir. Özellikle fıkıh alanında ve fıkıhın ihtilafli mesellerini mezhep kaygısı taşımadan objektif bir şekilde sunmasından dolayı ilim erbabı tarafından kıymetli bir eser olarak rağbet görmüştür. Bu eseri hilaf ilmi literatürü kapsamından ziyade bir fıkıh ansiklopedisi şeklinde değerlendirenler de

⁷⁵ İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-fukahâ*, 1/85.

⁷⁶ Bk. Nevevî, *el-Mecmû'*, 1/178,180,192, 204 vd.

⁷⁷ Hatib el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 15/234; Ayrıntı için bk. Akay, "Meyyâfârikîn/Silvan İlim Havzasında Fıkıh", 465-467.

⁷⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 9/89; Sübkî, *Tabakâtü's-şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 7/295.

⁷⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam*, 5/17; Nevevî, *el-Mecmû'*, 1/178, 180, 192, 6/461 vd.

olmuştur.⁸⁰ Fârikî'ye ait ayrıca *Mu'temed, el-'Umde fi furû'i'-Şâfiyye, et-Tergîb fi'l-ilm, eş-Şâfi, el-Fevâid fi'l-hadîs* gibi başka eserleri de bulunmaktadır.⁸¹

İslâmî ilimlerde derin vukûfiyet kesbeden ve önemli makamlar ve unvanlar elde eden Fârikî ayrıca mütevazı, vefakâr, ağırbaşlı, takva sahibi, dindar, zahit ve ince ruhlu bir şahsiyet olarak güzel hasletlerle de temayüz etmiştir.⁸² Öyle ki daha gençlik döneminde iken kendisine “Cüneyd” lakabı verilmiştir. Ömrünü ilme adayan Fârikî takriben yetmiş yedi/yetmiş dokuz yaşlarında Bağdat'ta 507/1114 tarihinde vefat etmiş ve hocası Ebû İshâk eş-Şirâzî'nin yanına defnedilmiştir.⁸³

3. Üç Kaffâl'ın Şâfiî Mezhebine Katkıları

Bu çalışmamızda İslâm hukukunun önemli simalarından üç Kaffâl'ın Şâfiî mezhebine pek çok yönden katkı sağladıkları kanaatine varılmıştır. Bu fakihler, fikhî birikim, eğilim ve yetkinlikleri yanında ilmî muhit ve sosyo-politik ortam açılarından birbirinden farklı olsa da mezhep kurucuları İmam Şâfiî'nin usûlî yaklaşımları doğrultusunda hareket etmişlerdir. Teşekkül sürecinde işlevsel bir yapıya kavuşan mezhep içi istidlâl, muhalefet, tahrîc ve tercih gibi faaliyetlerin tatbiki noktasında önemli adımlar atmışlardır. Zira hicrî III. asırdan itibaren ortaya çıkan, gelişen ve birçok bölgede yayılma başarısı gösteren Şâfilik hicrî IV. asırdan itibaren istikrar dönemine girmiştir. Mezkûr süreçler İmam Şâfiî ile başlamış öğrencileri vasıtasıyla yazılıp nakledilmiş ve sonraki kuşaklar tarafından ayıklanarak geliştirilmiştir.⁸⁴ Böylece istikrarını tamamlama yolunda Irak ve Horasan ekolleri etrafında temerküz eden bir mezhep niteliğine kavuşmuştur. Ebû Zehra'nın da belirttiği gibi Şâfiî fakihler/âlimler, mezhebin temel kaynaklarının Horasan-Mâverâünnehir ilim havzasına taşınmasını, nakledilmesini ve mezkûr kaynakların kültürlü kesimler arasında yayılmasını çok arzulamışlardır. Şâfiî fikhinin halk tarafından uygulama alanına geçmesi için büyük çabalar sarf etmişlerdir.⁸⁵

⁸⁰ Geniş bilgi için bk. Muhammed Tayyib Kılıç, “Silvanlı Şâfiî Fakih Ebû Bekr eş-Şâfi el-Fârikî'nin Hilvetü'l-Ulemâ fi Marifeti Mezâhibi'l-Fukahâ Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme”, *Sultanlar Şehri Silvan*, thk. Oktay Bozan vd. (Ankara: Sonçağ Akademisi, 2021), 445-452.

⁸¹ Bk. Akay, “Meyyâfârikîn/Silvan İlim Havzasında Fıkıh”, 467-469.

⁸² Sübkî, *Tabakâtü 'ş-şâfi' iyyeti'l-kübrâ*, 6/70.

⁸³ Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 14/306.

⁸⁴ Ekrem Yûsuf Kavâsimî, *el-Medhal ilâ mezhebi'l-İmâm eş-Şâfiî* (Beyrût: Dâru'n-Nefâis, 2003), 289-290; Bilal Aybakan, “Şâfiî Mezhebi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/238; Ayrıntı için bk. Nail Okuyucu, *Şâfiî Mezhebinin Teşekkül Süreci* (İstanbul: M.Ü. İFAV Yayınları, 2015).

⁸⁵ Muhammed Ebû Zehre, *Târihu'l-mezâhibi'l-İslâmiyye* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, ts.), 482.

Şunu da ifade etmek gerekir ki Şâfiî fıkıh mirasının yaygınlaşması sonraki kuşaklara aktarımı ve istikrar bulması noktasında bazı fakihlerin/âlimlerin çaba ve katkıları daha fazla tebellür etmiştir. Şâfiî fıkıhının istikrar dönemi diye ifade edilen sürecin en önemli fakihleri arasında kuşkusuz üç Kaffâl yer almıştır. Daha önce ifade edildiği gibi Kaffâl el-Kebîr Mâverâünnehir bölgesinde, Mervezî Horasan bölgesinde, Fârikî ise Bağdat, Âmid/Diyarbakır ve Meyyâfârikîn/Silvan kesimlerinde oldukça etkin rol oynamışlardır. İmam Şâfiî'nin görüş ve eserlerini temel alan üç Kaffâl, Şâfiî mezhebinin en önemli temsilcileri haline gelmişlerdir. Söz konusu fakihler, buldukları ilim merkezlerinde tedrisât ve telifât gibi fikhî faaliyetler yanında ortaya çıkan yeni meselelere dair imamlarının fıkıh metodolojisine bağlı kalarak fetva ve icthadlarda bulunmuşlardır. Böylece Irak ekolünün fıkıh birikiminin sonraki nesillere aktarımında ve Horasan ekolünün şekillenmesinde önemli rol almışlardır. Ayrıca onlar, o devirde yaygın olan babadan oğula tevarüs eden fıkıh âlimi yetiştirme geleneğini sürdürmüşlerdir. Kaffâl ve oğlu Kâsım b. Muhammed eş-Şâşi (ö. 400/1010) ile Fârikî ve oğulları Ebû Muzaffer eş-Şâşi ve Abdullah b. Ebî Bekr eş-Şâşi bu geleneğin güzel örneklerindendir.⁸⁶ Hudutları belirgin ve sistematik bir temele dayalı Şâfiî intisab anlayışının yerleşmesinde ciddi katkılar sağlamışlardır. Mezhebin metodolojisine paralel olarak furû fıkhı ve alt dallarına ilişkin yaklaşımların tutarlı bir bütünlüğe kavuşmasına sağlam bir zemin hazırlamışlardır.

Bu bağlamda Kaffâl el-Kebîr ilmî tahsil ve faaliyetlerini ekseriyetle Irak ve Mâverâünnehir Şâfiî fıkıh çevresinde gerçekleştirmiştir. Dolayısıyla Mâverâünnehir ilim havzasında Şâfiîlerin şeyhi ve Irâkiyyûn (العراقيون) ekolünün temsilcilerinden sayılmıştır. Kaffâl, Şâfiî mezhebinin gelişim sürecinde Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Sureyc (ö. 306/918) ile başlayan mezhep mensuplarına ve dışarıya yönelik ilmî faaliyet geleneğinin Mâverâünnehir bölgesindeki imamı olarak da ön plana çıkmıştır. Şâfiî usûl düşüncesi tarihinde müstesna bir konuma sahip olan mezhep içi icthadları belli bir usûl çerçevesinde yürütülmesini sağlayan İbn Sureyc'in yolunu takip etmiştir. Öyle ki Şîrâzî, onun İbn Süreyc'den fıkıh tahsil ettiği yanılığısına düşmüştür.⁸⁷ Kaffâl, kendi bölgesindeki tedris faaliyetlerini yürütmüş ve ortaya koyduğu eserlerle Şâfiî mezhep mensuplarının odağı haline gelmiştir. Yetiştirdiği pek çok öğrenci vasıtasıyla hem Irâkiyyûn tarihini hem de Şâfiî mezhebinin fikhî mesâilini sonraki kuşaklara aktarmış ve muhafaza etmiştir.

Mervezî ise ileri bir yaşta iken ilim tahsil etmeye başladığı için bir

⁸⁶ Nevevî, *Tehzib*, 2/278-279; İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam*, 17/138.

⁸⁷ Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, 112; Aybakan, "Şâfiî Mezhebi", 38/238; bk. Okuyucu, *Şâfiî Mezhebinin Teşekkül Süreci*, 456-506.

gelenek haline gelen Irak, Hicaz ve Şam bölgelerindeki ilim merkezlerine seyahatler gerçekleştirememiştir. Kendisi, sadece Horasan ilim havzasındaki Şâfiî fıkıh birikiminden istifade ederek yetişen bir fakih olarak temayüz etmiştir. Ayrıca Horâsâniyyûn tarihini sistemleştirerek Şâfiî mezhebine yeni bir ufuk açmış, Horasan'ın ilmî açıdan cazibe merkezi haline gelmesinde ve Irak ekolüyle rekabet edecek bir güce kavuşmasında oldukça etkili olmuştur. Mervezî, yetiştirdiği pek çok öğrenci vasıtasıyla Horasan Şâfiî fıkıh birikimini sonraki kuşaklara aktararak muhafazasını sağlamıştır. Nitekim İbn Kesîr'in Merâvize tarihinin imamları olarak zikrettiği Ebû Abdillâh el-Mes'ûdî, Sincî el-Mervezî, Fûrânî, Kâdî Hüseyin el-Merverrûzî, Ruknû'l-İslâm el-Cüveynî gibi fakihler kendisinden ilim tahsil etmiştir.⁸⁸ Bu öğrenciler, Merâvize/Horâsâniyyûn tarihinin fıkıh mirasını aktarmakla kalmamış, istikrar, intişar ve gelişiminde de önemi rol oynamışlardır.⁸⁹ Ayrıca Ebû Alî es-Sincî *Ta'lika* isimli eserinde Şâfiî mezhebinin Irak ve Horasan kollarını birleştirme teşebbüsünde bulunan ilk fakih olarak Şâfiî mezhebi için tarihî bir girişimde bulunmuştur.⁹⁰

Kaffâl el-Fârikî'ye gelince o ilme ve âlime değer verilen bir zaman diliminde yaşamıştır. Meyyâfârikîn'de önemli âlimlerden ilim tahsil etmeye başlamış daha sonra Bağdat ve Horasan ilim merkezlerinde bulunmuştur. Şirâzî gibi büyük fakihlere talebelik etmiş, Cüveynî, Kiyâ el-Herrâsî ve Gazzâlî gibi Şâfiî mezhebinin meşhur şahsiyetlerin meclislerine iştirak etmiştir. İlmî yetkinliği yanında samimi hizmetleri sayesinde hükümdarların ve halkın övgüsüne, ilgisine ve teveccühüne mazhar olmuştur. Öte taraftan Fârikî, *Hilyetü'l-ulemâ* adlı eserinde taassuptan uzak başta Sünnî mezhepler olmak üzere Zâhirî ve Şii'lerin de fikhî görüşlerini zikretmesi ve mezhep içi ihtilaflara/fraksiyonlara yer vermesi, Şâfiî mezhebinde hilaf ilminin gelişimine kısmen de olsa katkı sağlaması açısından iyi bir örnek teşkil etmiştir.⁹¹ Fârikî, Bağdat Şâfiî ekolünü temsil etmekle birlikte Horasan Şâfiî ekolünün görüşlerine ayrı bir önem atfetmiş. Böylece Irâkiyyûn ve Horâsâniyyûn/Merâvize tariklerini birleştirme çabalarına katkı vermiştir. Bu durum, Şâfiî mezhebindeki farklı görüşleri toparlama ve birliktelik oluşturma çabalarına öncülük etmesi açısından son derece önemli bir adım olmuştur. Fârikî, Meyyâfârikîn/Silvan ilim havzasında yetişmiş ve meşhur olmuş bir fakih olarak özellikle bölge insanını kendi mezhebi lehine etkilemiştir. Ayrıca yetiştirmiş olduğu öğrenciler ve kaleme aldığı

⁸⁸ İbn Kesîr, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, 1/372; Aybakan, "Şâfiî Mezhebi", 38/238; Eşit, *Şâfi'î Fıkıh Usûlünün Gelişimi*, 272.

⁸⁹ İbn Abdisselâm, *el-Gâye*, 1/186; İbn Kesîr, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, 1/372; Eşit, "el-Kâdî Hüseyin el-Merverrûzî", 611.

⁹⁰ Bilal Aybakan, "Sincî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 2009), 37/242.

⁹¹ Kılıç, "Silvanlı Şâfiî Fakih Ebû Bekr eş-Şâşî", 447-448.

eserler vasıtasıyla bölgede Şâfiî merkezli fıkıh faaliyetlerinin yaygınlaşmış kökleşmesinde ve bazı öğrencilerinin önemli merkezlerde müderrislik ve vezirlik makamlarına tayin edilmelerinde ciddi rol oynamıştır.⁹²

Üç Kaffâl'a dair önemli bir husus ise Şâfiî mezhebinin gelişim ve istikrar döneminde bazı Şâfiî fakihler, İmam Şâfiîye benzer yaklaşımlar sergilerlerken bazılarının da biraz farklı eğilimlere yönelmiş olmalarıdır. Bu nedenle Şâfiî mezhebi içerisinde fıkıh ağırlıklı olan “fukahâ” usulü ile kelâmın da dâhil edildiği “mütakellimin metodu”nu benimsemiş şeklindeki eğilimler zuhur etmiştir. Ancak üç Kaffâl'ın yaşadığı dönemlerde mütakellimin metodu henüz sistemleşmemişti. Bununla birlikte Kaffâl el-Kebîr'in mütakellimin metodunun ilk adımları sayılabilecek fıkıh-kelâm ilişkisini yansıtan bir anlayışı ortaya koyduğunu söylemek mümkündür. Çünkü o, Mâverâünnehir bölgesinde kelâm ilmi alanında bid'at ehline karşı ciddi bir mücadele vermek durumunda kalmış ve bu çabası onun fıkıh eserlerine de yansımıştır.⁹³ Dolayısıyla onun Şâfiî fıkıh metodolojisini yansıtan “mütakellimîn metodu” anlayışının ilk temsilcilerinden biri sayılması gerektiği kanaatindeyiz. Aynı zamanda kelâm ve diğer alanlardaki ilmî birikimi sayesinde aklî ve naklî delilleri büyük bir maharetle ortaya koyarak cedel ilminde öne çıkmıştır. Nitekim İslâm hukuk tarihinde bu alanda ilk eser ortaya koyan fakih olarak Şâfiî mezhebi özelinde bir çığır açmıştır.⁹⁴ Özellikle Sâmânîler döneminde ilmî ve fennî alanda yaşanan gelişmelere paralel olarak Kaffâl, gulat/batıl grupların delillerini çürütmek için İmam Eş'ârî'den kelâm ilmini öğrenmiş, kelâmî münazaralarda bulunmuştur. Onun bu girişimleri genel olarak Mâverâünnehir ehlinin câiz görmediği ve yasakladığı kelâm ilmüne adeta meşruiyet kazandırmıştır. Böylece kendisinden sonra sistemleşecek olan mütakellimin metoduna dair ufuk açıcı büyük bir adım atmıştır. Kaffâl el-Kebîr'in bu ilmî birikimi bilhassa *Mehâsinü 'ş-şerî'a* adlı eserine de yansımıştır. Nitekim fikhî konuları, şeriâtın gaye ve hikmetlerine uygun bir üslupla alması hasebiyle fıkıh usûlünün bir alt dalı olan makâsîd ilminin oluşum döneminin önde gelen fakihleri arasında görülmüştür. Öyle ki Şâfiî mezhebinde makâsîd düşüncesinin tebellür ve teşekkülünde İmam Şâfiî kadar etkili olduğu tespit edilmiştir.⁹⁵ Mervezî ve Fârikî ise hem Horasan hem de Bağdat çevrelerinde İmam Şâfiî ve Şîrâzî'yle örtüşen yerleşik fıkıh ağırlıklı anlayışın devamını sağlamışlardır. Özellikle Horasan tarikinin şeyhlerinden kabul edilen Mervezî, fukahâ kolunun dayanağı ve mezhebin sancaktarı sayılmıştır.⁹⁶

⁹² İbn Hallikân, *Vefeyâtü 'l-â'yân*, 4/22; İbn Kesîr, *Tabakâtü 'ş-Şâfi'îyye*, 545; bk. Akay, “Meyyâfârikin/Silvan İlim Havzasında Fıkıh”, 460-472.

⁹³ Bk. Kaffâl, *Mehâsinü 'ş-şerî'a*, 18-27.

⁹⁴ Şîrâzî, *Tabakâtü 'l-fukahâ*, 1/112.

⁹⁵ Akay, “Şâfiî Mezhebinde Makâsîd Literatürünün Gelişim Seyri (H. III-VIII)”, 80-81.

⁹⁶ Sübkî, *Tabakâtü 'ş-şâfi'îyyeti 'l-kübrâ*, 5/54.

Diğer taraftan buna benzer bir durum da söz konusu fakihlerin ilim tahsil ettikleri muhitler, ders aldıkları üstatlar ve telif ettikleri eserlere göre Şâfiî mezhebinde iki farklı ekol şeklinde yansımış olmasıdır. Ancak mezkûr hususlara binaen burada Kaffâl el-Kebîr ile Fârikî aynı ekol içinde yer alırken Mervezî diğer ekolde yer almıştır. Başka bir ifadeyle Şâfiî mezhebi istinbât ve tahric metotlarındaki farklılıklara binaen üç Kaffâl, tarikatu'l-İrâkiyyîn ve tarikatu'l-Horasâniyyîn şeklinde zuhur eden iki ekolün önemli simaları olarak öne çıkmışlardır.⁹⁷ Şöyle ki Kaffâl el-Kebîr ile Fârikî İrâkiyyûn tarikinin temsilcileri olarak ön plana çıkarken Mervezî ise el-Horasâniyyûn/Merâvize tarikinin şeyhi/önderi olarak kabul görmüştür.⁹⁸

Şâfîliği Horasan-Mâverâunnehir ilim havzasına ilk olarak Şâfiî muhaddislerin getirdikleri ve ehl-i hadis geleneğini temsil ettikleri bilinmektedir. Üç Kaffâl'ın hadis ilmini o hocalardan elde ettikten sonra bu alanda ders vererek bazı önemli hadisçilerin yetişmesine vesile oldukları izahıta varestedir. Özellikle Kaffâl ve Fârikî'nin hadis ilmini elde etmek için ilmî seyahatler yaptıkları görülmektedir. Kaffâl'ın yetiştirmiş olduğu Hâkim en-Nîsâbü'rî (ö. 405/1014) gibi bir muhaddis bunun en güçlü kanıtıdır.⁹⁹ Dolayısıyla üç Kaffâl'ın bahsi geçen bölgelerde ehl-i hadis geleneğine de büyük katkı sağladıklarını söylemek mümkündür.

Öte yandan üç fakihin özellikle fıkıh alanındaki ilmî kabiliyetleri dönemin hükümdar ve sultanları nezdinde saygı ve takdirle karşılık bulması sayesinde de yaşadıkları bölgelerde Şâfiî mezhebinin hâkim bir mezhep olma yolunda ciddi katkılar sağladıkları görülmüştür. Nitekim Kaffâl el-Kebîr, II. Nikephoras Phokas tarafından Abbâsî halifesine gönderilen hiciv içerikli Arapça mektuba/ülmatoma karşı aynı üslupta bir şiir kaleme alarak halifenin bu görevini başarıyla yerine getirmiştir.¹⁰⁰ Bu durum onun Abbâsîler hakimiyetindeki toprakların tamamında namının yayılmasını sağlamış ve kendisine devlet ve insanlar nezdinde spesifik bir imtiyaz kazandırmıştır. Binaenaleyh bir Şâfiî âlimi olması hasebiyle de ilim erbabı bu mezhebe daha fazla teveccüh göstermiş, halkın ilgi ve alakası artmıştır.

Daha önce yer verdiğimiz anekdotta ifade edildiği gibi Kaffâl el-Mervezî ilmin zirvesinde iken 410/1019 yılında Hanefî olan Sultan Mahmud'un Şâfiî mezhebine intisabını sağlamıştır.¹⁰¹ Bu durum Şâfiî mezhebinin

⁹⁷ Bk. Bakır, *Horasan Şâfîliği ve Râfî*, 27-28.

⁹⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-â'yân*, 4/22; İbn Kesîr, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, 545; Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, 112; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kubrâ*, 5/54; Aybakan, "Şâfiî Mezhebi", 38/238.

⁹⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 12/309.

¹⁰⁰ Beyhakî, *Tarihu'l-Beyhakî*, 310; Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kubrâ*, 3/204-205.

¹⁰¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-â'yân*, 5/181; Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 13/173; Kallek, "Kaffâl, Abdullah b. Ahmed", 24/146.

yayılması açısından önemli bir faktör olmuştur. Zira Mahmud, İslâm dinini yayma çabaları çerçevesinde 416-417'deki (1025-1026) Somnat (Sûmenât) zaferini elde etmiş, Sünnî İslâm dünyasında bir kahramana dönüşmüş ve akabinde Abbâsî halifesi tarafından kendisine “sultan” lakabı verilmişti.¹⁰² Sultan'ın bu özelliklerinden dolayı onun Şâfî mezhebine intisabının halk üzerinde büyük bir tesir bıraktığını söylemek mümkündür.

Fârikî, İslâm coğrafyasının en prestijli ilim merkezi olan, âlimlerin ders vermek için birbiriyle yarıştıkları hatta mezheplerini değiştirdikleri Bağdat Nizamiye Medresesi'nin müderrisi olarak sultanlar nezdinde önemli bir konuma gelmiştir. Kendisi, Şâfî mezhebine mensup bölge âlimlerinin şeyhi/reisi ve fahru'l-İslâm gibi unlara layık görülmüştür. Abbâsî Halifelerinden Muztazhir Billâh'a ithafen kaleme aldığı ve *el-Mustazhiri* olarak da meşhur olan *Hilyetü'l-ulemâ fi ma'rifeti mezâhibi'l-fukahâ* isimli eseri halife tarafından takdirle karşılanmıştır.¹⁰³ Tüm bu hususlar Şâfî mezhebine olumlu bir şekilde yansımıştır.

Netice itibariyle üç Kaffâl, ilmî yetkinliğin en belirgin unsurları olan ilim merkezleri, üstatlar, talebeler ve eserler şeklindeki aşamaların her birinde aktif olarak yer almışlardır. Her birinin fıkıh alanındaki tedris, telif, rivayet ve fetvaları sayesinde buldukları bölgelerde Şâfîlik kalıcı bir mezhep haline gelmiş ve geniş coğrafyalara yayılıp istikrar kazanmıştır. Özellikle Kaffâl ve Mervezî'nin büyük gayretleri neticesinde Şâfî mezhebi, Mâverâünnehir ve Horasan bölgelerinde yayılım ve istikrar bakımından Hanefî mezhebinden sonra ikinci büyük sünnî mezhep olarak en fazla müntesibe sahip olmuştur. Fârikî de Irak başta olmak üzere Diyarbekir ve çevresinde Sünnî-Şâfî fıkıh ekolü olarak İslâm'ın doğru anlaşılması ve yorumlanması noktasında oldukça aktif bir rol oynamıştır. Üç Kaffâl, fıkıhın farklı alanlarında ortaya koydukları eserlerle de Şâfî mezhep literatürüne ayrı bir zenginlik katmışlardır.

SONUÇ

Çalışmamıza konu olan Orta Asya kökenli ve Türk asıllı Muhammed b. Ali, Abdullah b. Ahmed ve Muhammed b. Ahmed isimli şahsiyetler Şâfî mezhebine mensup meşhur fakihlerdir. Bu fakihler Şâs, Merv ve Meyyâfârikin/Silvan gibi değişik beldelerde ve farklı zaman dilimlerinde dünyaya gelmişlerdir. Ne var ki üçünün de “Ebû Bekr” veya “el-Kaffâl” şeklinde aynı künye ve nisbelerle anılmaları bazı karışıklıklara sebebiyet vermiştir. Ancak kronolojik sıralamaya, doğdukları beldele ve eserlerini ithaf ettikleri kişilerin isimlerine göre “el-Kaffâl el-Kebîr eş-Şâşî”, “el-Kaffâl es-Sağîr el-Mervezî” ve “el-Fârikî eş-Şâşî el-Mustazhiri” şeklinde

¹⁰² Merçil, “Gazneliler”, 13/481.

¹⁰³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-â'yân*, 4/220-225; Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 14/305-306; Özeydin, “Nizâmiyye Medresesi”, 33/189.

zikredilerek birbirlerinden ayırt edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca Kaffâl el-Kebîr, “çok eser sahibi”, Mervezî, “Şeyhu'l-Horâsâniyyîn” Fârikî ise “el-Mustazhiri” veya “Şeyhu's-Şâfiyye” gibi her biri kendine münhasır birtakım özellikleriyle yekdiğerinden ayırt edilmiştir. Fakat çoğu Şâfi mezhebine mensup olmakla birlikte Hanefî mezhebine mensup “eş-Şâî”, “el-Mervezî” ve “el-Fârikî” nispesine sahip başka meşhur âlimler de bulunmaktadır. Mesela Bağdat'ta Hanefîler'in reisi olarak öne çıkan Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. İshâk eş-Şâî (ö. 344/955) bunlardan biridir. Dolayısıyla İslâm kültür ve medeniyetinde derin izler bırakan üç Kaffâl'ı yakından tanımak aynı zamanda Mâverâünnehir, Horasan, Bağdat, Âmid/Diyarbakır, Meyyâfârikîn/Silvan fıkıh havzasında yetişen diğerk fakihlere yönelik yapılacak ilmî çalışmalara örnek teşkil etmesi bakımından da önemlidir.

Benzer şekilde İslâm kültür ve medeniyeti açısından hicrî III. ve V. asırları kapsayan Abbâsîler, Sâmânîler ve Gazneliler ile Büyük Selçuklulara bağlı Mervânîler dönemlerine ait ilmî ve fikhî faaliyetleri araştırmanın ayrı bir önemi haizdir. Nitekim ilim merkezlerinin kurumsal birer yapıya kavuşması ve Nizamiye Medresesi gibi ciddi eğitim kurumlarının tesis edilmesi o dönemin en kayda değer gelişmeleridir. Mezkûr gelişmeler çerçevesinde ilim merkezleri, üstatlar, talebeler ve eserler gibi tedrisatın ileri seviyelerinin temel unsurları bir araya gelmiştir. Bu da mezheplerin gelişmesinde, istikrarında, mezhep içi ekollerin ortaya çıkmasında ve ilmî mirasın sonraki nesillere aktarılmasında itici güç olmuştur. Böylece İslâm kültür ve medeniyet tarihinin en görkemli kültür ve ilim merkezlerinde yetkin hocaların rahle-i tedrisinden geçen büyük âlimler/fakihler zuhur etmiştir. Bunların başında çalışmamıza konu olan üç Kaffâl gelmektedir. İslâm'ın doğru anlaşılması ve yorumlanması adına büyük gayretler sarf etmeleri ve İslâm hukuku alanında tarihî bir misyon üstlenmeleri bu fakihleri değerli kılan hususlardır. Şâfi mezhebi özelinde temelde aynı olmakla birlikte fakihlerin istidlâl, istinbât, tahrîc ve tercihlerinin farklı olmaları neticesinde ortaya çıkan Irak ve Horasan ekollerin öncü temsilcileri olarak her bir Kaffâl, mezhebin istikamet bulmasına ciddi katkı sağlamıştır. Özellikle tedrisât ve telifât gibi fikhî faaliyetler yanında yeni meselelere dair fetva ve ictihadlarıyla iki ekolün fıkıh birikimini sonraki nesillere aktarımdaki faaliyetleri oldukça önemlidir. Üç Kaffâl'ın, Mâverâünnehir, Horasan, Bağdat, Âmid/Diyarbakır, Meyyâfârikîn/Silvan ve bunlara bağlı kesimlerde Şâfi mezhebinin intişar ve istikrarındaki çabaları yanında babadan oğula tevarüs eden fıkıh âlimi yetiştirme geleneğini sürdürmeleri kayda değerdir.

Şunu da ifade edelim ki Şâfi fakihleri, genel olarak mezhep imamlarının etkisinde kalmış olsalar da mezhep gayretleri ilmî tasavvurlarının

etkilememiştir. Aynı durumun üç Kâffâl için de geçerli olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim fıkıh ağırlıklı birikime uygun yöntemi takip eden Mervezî ve Fârikî, “fukahâ” kolu geleneğini temsil ederken Kaffâl el-Kebîr ise eserlerinde “mütakellimin” kolunun ilk nüvelerini ortaya koymakla öne çıkmıştır. Bu bağlamda İmam Şâfiî’den sonra makâsîd ilminin teşekkül sürecinde lafzî yorum ile illet ve hikmetleri temel alan gâî yorum yöntemlerini buluşturan vasat olmuştur. Fârikî’nin Şâfiî mezhebindeki farklı görüşlerin dağınıklığını giderme ve bir birliktelik oluşturma çabalarına öncülük etmesiyle Irâkıyyûn ve Horâsâniyyûn/Merâvîze tariklerini birleştirme girişimleri de oldukça önemlidir. Ayrıca her bir Kaffâl’ın ilmî yetkinliği ve fikhî düşünceleri idareciler nezdinde hüsnü kabul görürken Şâfiî mezhebini kurumsal manada söz sahibi yapmıştır. Böylece Şâfiî mezhebi, Orta Asya bölgesinde Hanefî mezhebinden sonra ikinci büyük sünnî mezhep olarak en fazla müntesibe sahip ve en istikrarlı mezhep durumuna gelmiştir. En önemlisi üç Kaffâl özelinde Arap, Türk, Fars ve Kürt gibi farklı etnik bileşenlerin oluşturduğu zengin ve renkli bir toplumsal yapıdan mürekkep Irak, Horasan Maveraünnehir ve Meyyâfârikîn/Silvan İlim Havzası’nda birlikte yaşama kültürünün güzel örnekleri serdedilmiştir.

Son olarak ifade etmek gerekir ki bu çalışmada üç Kaffâl’ın Şâfiî mezhebine katkılarını kendi eserlerindeki örneklerden hareketle daha somut bir şekilde ortaya koymak mümkündür. Ancak bu hususun başka çalışmalara kaynaklık etmesi açısından burada öncelikle aynı künye ve nisbelerle anılan üç Kaffâl’ın farklı kimseler olduklarına dikkat çekilmesi ve sundukları katkılara ilişkin genel bir çerçeve çizilmesi hedeflenmiştir. Bundan mütevellit bir döneme damga vurmuş bu fakihlerin her biri daha somut ve geniş çaplı araştırmalara konu olmayı fazlasıyla hak etmektedir. Ayrıca üç Kaffâl’a dair araştırmacılara konu tercihleri noktasında belli bir şahıs, konu, eser, ekol ve bölge özelinde müstakil veya mukayeseli pek çok açıdan iyi bir fırsat sunacağı kanaatindeyim.

KAYNAKÇA

Akay, İhsan. “Meyyâfârikîn/Silvan İlim Havzasında Fıkıh (el-Kaffâl eş-Şâfiî el-Fârikî Örneği)”. *Sultanlar Şehri Silvan*. ed. Oktay Bozan vd. 455-473. Sonçağ Akademi, 2021.

Akay, İhsan. “Şâfiî Mezhebinde Makâsîd Literatürünün Gelişim Seyri (H. III-VIII)”. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 21 (Ekim 2018), 75-98.

Aybakan, Bilal. “Sincî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/242. TDV Yayınları, 2009.

Aybakan, Bilal. “Şâfiî Mezhebi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/233-247. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Aydın, Osman. *Fethinden Samanilerin Yıkılışına Kadar Semerkant Tarihi*. İstanbul: İsam Yayınları, 2. Basım, 2018.

Bakır, Musa Kazım. *Horasan Şâfîliği ve Râfîi*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.

Bakkal, Ali. *İslâm Fıkıh Mezhepleri*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2. Basım, 2012.

Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn. *et-Tehzîb fî fıkhi 'ş-Şâfîi*. thk. Ahmet Abdulmevcûd-Muhammed Mu'avvez. yy: Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, ts.

Beyhakî, Muhammed b. el-Hüseyn. *Târîhu Beyhak*. thk. Seyyid Ahmed Sakr. Dımaşk: Dâru İkra, 2004.

Bozkurt, Nahide. *Abbâsîler*. Ankara: TDV Yayınları, 5. Basım, 2018.

Buhârî, Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed. *Keşfü 'l-esrâr şerhu usûli 'l-Pezdevî*. by.: Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, ty.

Can, Mesut. *İslâm Tarihi ve Medeniyetinde Merv Şehri (Kuruluşundan Tâhîrîler Dönemine Kadar)*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.

Cüveynî, Abdümelik b. Abdillâh b. Yûsuf. *Kitâbü 'l-Telhîs fî usûli 'l-fıkhi*. thk. Abdullâh Cûlem en-Neybâlî-Şubbeyr Ahmed el-Umerî. Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2007.

Cüveynî, Abdümelik b. Abdillâh. *Nihâyetü 'l-matlab fî dirâyeti 'l-mezheb*. thk. Abdülazîm ed-Dîb. 20 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Minhâc, 1428/2007.

Ebû Zehre, Muhammed. *Târîhu 'l-mezâhibi 'l-İslâmiyye*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, ts.

Eşit, Davut. "el-Kâdî Hüseyin el-Merverrûzî'nin İcmâ' Anlayışı". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 23/2 (2019), 609-629.

Eşit, Davut. *Şâfi 'i Fıkıh Usûlünün Gelişimi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.

Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbuddîn. *Mu 'cemü 'l-büldân*. Beyrût: Dâru Sadr, 2. Basım, 1416/1995.

Hasan, Hasan İbrahim. *Târîhu 'l-İslâmi 's-siyâsî ve 'd-dînî ve 's-sekâfî ve 'l-ictimâ 'î*. Kahire: Mektebetu'n-Nehdî'l-Mısriyye, 1968.

Hatib el-Bağdâdî, Ahmed b. Alî b. Sâbit. *Târîhu Bağdâd ve Züyüh*. thk. Mustafa Abdulkâdir Atâ. Beyrût: Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1997.

İbn Abdisselâm, İzzüddîn Abdülazîz. *el-Gâye fî ihtisâri 'n-nihâye*. thk. İyyâd Hâlid et-Tabbâ'. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'n-Nevâdir, 2016.

İbn Asâkir, Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh. *Târîhu medîneti Dımaşk*. thk. Ömer b. Arâme el-Amravî. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1995.

İbn Asâkir, Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh. *Tebyînu kezibi 'l-müfterî fimâ nüsibe ilâl-İmâm Ebi 'l-Hasen el-Eş'arî*. Dımaşk: Matbatu't-Tevfik, 1348/1929.

İbn Hallikân, Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü 'l-â'yân ve enbiyâu ebnâi 'z-zamân*. thk. İhsan Abbâs. Beyrût: Dâru Sadr, ts.

İbn Kesîr, 'İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn. *Tabakâtü 'ş-Şâfi 'iyye*. thk. Abdülhafız Mensûr. Beyrût: Dâru'l-Medâri'l-İslâmî, 1425/2004.

İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Abdurrahmân. *el-Müntazam fî târihi 'l-ümem ve 'l-mülûk*. thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ. Beyrût: Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1992.

İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Alî el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-târih*. thk. Ömer Abdusselâm Temrî. Beyrût: Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1997.

İbnü's-Salâh, Osmân b. Abdirrahmân Takıyyuddîn. *Tabakâtü'l-fukahâi's-şâfiyye*. thk. Muhyiddîn Ali Necib. Beyrût: Dâru'l-Beşairi'l-İslâmiyye, 1412/1992.

Kaffâl, Muhammed b. Ali b. İsmail eş-Şâfi. *Mehâsinü's-şeri'a fi furû'i's-Şâfi'iyye*. Beyrût: Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, 2007.

Kallek, Cengiz. "Kaffâl, Abdullah b. Ahmed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/146. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Kallek, Cengiz. "Şâfi, Muhammed b. Ahmed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/369. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Kavâsimî, Ekrem Yûsuf. *el-Medhal ilâ mezhebi'l-İmâm eş-Şâfi*. Beyrût: Dâru'n-Nefâis, 2003.

Kazvînî, Zekerıyyâ b. Muhammed. *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-'İbâd*. Beyrût: Dâru Sâdır, ts.

Kılıç, Muhammed Tayyib. "Silvanlı Şâfi Fakih Ebü Bekr eş-Şâfi el-Fârikî'nin Hilvetü'l-Ulemâ fi Marifeti Mezâhibi'l-Fukahâ Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme". *Sultanlar Şehri Silvan*. thk. Oktay Bozan vd. 441-453. Ankara: Sonçağ Akademi, 2021.

Merçil, Erdoğan. "Gazneliler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/480-484. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Nevevî, Ebü Zekerıyyâ Yahyâ. *el-Mecmû' şerhu'l-mühezzeb*. 20 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, ts.

Nevevî, Ebü Zekerıyyâ Yahyâ. *Tehzîbü'l-esmâ' ve'l-lugât*. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, ts.

Okuyucu, Nail. *Şâfi Mezhebinin Teşekkül Süreci*. İstanbul: M.Ü. İFAV Yayınları, 2015.

Özaydın, Abdülkerim. "Nizâmiyye Medresesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/188-191. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *el-Mahsûl*. 5 Cilt. by.: Müessesetu'r-Risâle, 3. Basım, 1997.

Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *Mefâtihü'l-gayb*. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1999.

Safedî, Salâhüddîn Halîl b. İzziddîn. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnaûd-Türkî Mustafa. Beyrût: Dâr'u İhyai't-Turâs, 2000.

Sem'ânî, Ebü Sa'd Abdülkerim. *el-Ensâb*. thk. Abdurrahman b. Yahya vd. Haydar Âbâd: Meclis Dâireti'l-Maârifî'l-Osmanîyye, 1382/1962.

Sem'ânî, Ebü Sa'd Abdülkerim. *el-Müntehab min mu'cemi şüyühi's-Sem'ânî*. thk. Muvaffik b. Abdillâh b. Abdilkâdir. Riyâd: Dâru Âlimi'l-Kütüb, 1996.

Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer Muhammed. *Kavâti'ü'l-edille fi'l-usûli'l-fikh*. thk. Muhammed Huseyn İsmail. Beyrût: Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, 1999.

Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer Muhammed. *Tefsîrü'l-Kur'ân*. thk. Abbâs b. Adîm. Riyâd: Dâru'l-Vatân, 1997.

Sübki, Tâcüddîn Abdulvehhâb. *Tabakâtü's-şâfi'iyyeti'l-kübrâ*. thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî-Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. 10 Cilt. Beyrût: Hicr, 2. Basım, 1413/1993.

Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân. *Tabakâtü'l-müfessirini'l-işrin*. thk. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebu Vehbe, 1976.

Şen, Yusuf. “Mâverâünnehir Fıkıh Kültürünün Etkileri (Kırgızistan Örneği)”. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 0/56 (2016), 1399-1423.

Şîrâzî, Ebû İshâk İbrahim. *el-Lüm'a fî usûli'l-fikh*. Beyrût: Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 2003.

Şîrâzî, Ebû İshâk İbrahim. *Tabakâtü'l-fukahâ*. thk. İhsan Abbâs. Beyrût: Dâru'r-Râidi'l-Arabî, 1970.

Tufantoz, Abdurrahim. “Mervânîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/230-232. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Usta, Aydın. “Sâmânîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/64-68. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Yıldız, Hakkı Dursun. “Abbâsîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/31-48. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Zehebî, Şemsüddîn Muhammed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. 18 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadis, 1427/2006.

Zerkeşî, Muhammed b. Abdullâh. *el-Bahrü'l-muhît fî 'ilmi usûli'l-fikh*. by.: Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, 1414/1994.

